

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əfəndiyev Vüsal Alıqışi oğlu

“Azərbaycan məhsullarının xarici ölkələrdə tanıtılmasında dövlət siyasətinin istiqamətləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:	060409 - “Biznesin idarə edilməsi”
İxtisaslaşma:	“Biznesin təşkili və idarə edilməsi”
Elmi rəhbər:	i.e.n., dos. Səmədova E.
Magistr proqramının rəhbəri:	i.e.n., b/m. Şükürova A.S.
“Biznesin idarə edilməsi” kafedrasının müdiri:	i.ü.f.d., dos. Əliyev M.Ə.

BAKI-2018

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
I Fəsil: İxracın tənzimlənməsi siyasətinin nəzəri-metodoloji aspektləri	8
1.1. İxrac tənzimlənməsinin kateqorial və fenomenal ölçülərinin nəzəri-metodoloji aspektləri.....	8
1.2. Milli iqtisadiyyatların ixracyönümlü sektorlarının formalaşdırılmasının qanunauyğunluğu.....	17
1.3. Beynəlxalq ticarət iqtisadi fəaliyyət sferası kimi: müasir meyllər.....	21
II Fəsil: Azərbaycanın ixrac siyasətinin iqtisadi əsasları və ixrac potensialının tədqiqi	29
2.1. İxrac siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının beynəlxalq təcrübəsi...29	
2.2. Transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritetləri və istiqamətləri.....	38
2.3. Azərbaycanın ixrac potensialının və ixracın strukturunun kompleks təhlili.....	45
III Fəsil: İxracın situmullaşdırılması istiqamətində aparılan dövlət siyasəti	53
3.1. Azərbaycan məhsullarının rəqabətqabiliyyətinin artırılması istiqamətləri.....	53
3.2. Geoiqtisadi reallıqlar və qlobal kommersiya strategiyaları kontekstində ixrac potensialının perspektivləri.....	59
3.3. “Made in Azerbaijan” brendinin və “azexport”un yaradılmasının xarici ticarətin inkişafına verdiyi tövhələr.....	67
Nəticə və təkliflər	70
Ədəbiyyat	73
Xülasə	
Резюме	
Summary	
Referat	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İxrac siyasətinin formalaşdırılması ölkələrin dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiyasında mühüm şərt sayılır. Belə ki, ümumilikdə sosial-iqtisadi inkişaf şəraiti ilə ixrac ixtisaslaşması arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu tədqiqatın makroiqtisadi əhəmiyyət kəsb etməsini əks etdirir. Belə ki, ixrac fəaliyyətinin nəticələrinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi ölkənin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və sağlamlaşdırılmasında mühüm amilə çevrilə bilər və həmçinin daha əlverişli İxrac ixtisaslaşmasının mövcudluğu innovasiyaların genişləndirilməsinə və elmtutumlu istehsal sahələrinin inkişafına ciddi təsir göstərməklə sosial sistemin inkişafının arzu olunan parametrlərinin əldə olunmasına real zəmin yarada bilər.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə etdiyi uğurlar, xüsusilə son beş ildə ölkə iqtisadiyyatının sıçrayışlı inkişafı və onun iqtisadi artım tempinə görə dünyanın lider ölkəsinə çevrilməsi, ÜDM-nin 10 dəfəyə qədər artımı, Dövlət Büdcəsinin həcmində 9,7 dəfə yüksəlməsi neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması, bilavasitə düzgün ixrac siyasətinin həyata keçirilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarına tənzimlənməsi ilə də birbaşa bağlıdır. Azərbaycanda ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi xarici iqtisadi əlaqələrin iki təməl konseptual prinsipi əsasında - azad ticarət və proteksionizm (himayəçilik) - tənzimlənsə də son dövrlərdə dünya bazarında baş verən qlobal hadisələr və konyunktur dəyişiklikləri - maliyyə böhranı, neftin qiymətlərinin kəskin olaraq aşağı düşməsi, dolların məzənnəsinin qalxıb- enməsi və bir sıra geosiyasi problemlərin qabarması ixrac siyasətinin formalaşdırılmasında həm nəzəri-metodoloji cəhətdən, həm də praktiki fəaliyyət baxımından yeni konseptual yanaşmaların işlənilməsinə ciddi ehtiyac yaratmışdır ki, bütün bunlar da tədqiq olunan mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Transformasiya şəraitində xarici ticarət siyasəti, eləcə də ixrac siyasəti və ixrac potensialının formalaşdırılması problemləri ölkə alimlərinin, xüsusilə, Ş.Hacıyev, A.Nadirov A.Ələsgərov, Z.Səmədzadə,

Ə.Bayramov, R.Həsənov, Ə.Muradov, M.Məmmədov, Ç.Abbasov, A.Hüseynov və digər tədqiqatçıların əsərlərində də geniş tədqiq olunmuşdur. Lakin ümumilikdə ixrac siyasəti və Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşması, onun strukturunun optimallaşdırılması, İxracın neft və neft məhsullarından asılılığının aradan qaldırılması məsələləri kompleks tədqiq olunmamış və bu mənada təqdim etdiyimiz dissertasiya işi bu İstiqamətdə ilk cəhd kimi də qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanın ixrac siyasətinin formalaşmasının nəzəri və praktiki məsələlərini kompleks tədqiq etmək və ixrac siyasətinin optimallaşdırılması istiqamətində konkret təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamağa dair tədqiqlərin aparılmasından ibarətdir:

- müasir şəraitdə dünya və ölkədaxili təsərrüfat əlaqələri sistemində ixrac siyasətinin funksional rolunu və yerini müəyyən etmək;
- ixrac siyasətinə müasir elmi yanaşmaları sistemli təhlil etmək və ölkənin ixrac potensialının kateqorial və fenomenal ölçülərini müəyyən etmək;
- milli iqtisadiyyat sektorlarının beynəlxalq ixtisaslaşmasının qanunauyğunluqlarını və müasir meyllərini tədqiq etmək;
- ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi kontekstində ixrac siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübəni və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübələrini müqayisəli təhlil etmək;
- transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin əsas prioritetlərini və istiqamətlərini müəyyən etmək;
- ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin institusional amillərini müəyyən etmək;
- Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşması prosesini mövcud geoiqtisadi şərait və qlobal kommertiya strategiyası kontekstindən təhlil etmək;
- Azərbaycanda ixrac istehsal ixtisaslaşmasının innovasiya-texnoloji inkişaf modelinin əsas parametrlərini müəyyən etmək;

Azərbaycanın ixrac potensialının və ixracın mövcud strukturunun faktorlu təhlilini həyata keçirmək ortamüddətli perspektiv üçün onun çoxvariantlı proqnoz

hesablamalarını aparmaq və alman nəticələrdən ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsində və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsində nəzərə almaq.

Tədqiqatın obyektini açıq iqtisadiyyat şəraitində mühüm sistem hadisəsi kimi təkrar istehsal prosesinin dinamizmini müəyyən edən ixrac siyasəti çıxış edir.

Tədqiqatın predmeti kimi Azərbaycanın makroiqtisadi səviyyədə beynəlxalq rəqabətqabiliyyətli optimal ixrac siyasəti və ixrac potensialının formalaşma vasitələri və mexanizmləri çıxış edir.

Tədqiqatın nəzəri - metodoloji bazası. Tədqiqat işinin nəzəri əsasını ixraci siyasətinin formalaşdırılmasının klassik, neoklassik və müasir nəzəriyyələri, tədqiqatın predmetinə aid xarici və ölkə alimlərinin əsərləri, onların konseptual baxışları, habelə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrini, o cümlədən ixrac əməliyyatlarını tənzimləyən normativ-hüquqi və digər qanunvericilik aktları təşkil edir.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını ümumi elmi və xüsusi iqtisadi metodların geniş spektri təşkil edir ki, bunlar da tədqiqatın konkret vəzifələrinə müvafiq olaraq tətbiq edilmişdir. Xüsusilə, ixrac siyasətinin dünya və Ölkədaxili təsərrüfat əlaqələri sistemində tədqiqi zamanı məntiqi və tarixi, sistemli-struktur yanaşma, kompleks və faktorlu təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika və Gömrük Komitələrinin, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirliklərinin, Milli Bankın rəsmi məlumatları və illik hesabatları, BMT-nin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının statistik İcmalları, hesabat və bülletenləri və digər təşkilatların illik məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dünya iqtisadiyyatında baş verən müasir qlobal proseslər nəzərə alınmaqla Azərbaycanın effektiv ixrac siyasətinin formalaşması, onun reallaşma mexanizmlərinin müəyyən edilməsi, ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ixrac potensialının genişləndirilməsi istiqamətində konkret təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiya işinin yeniliyini xarakterizə edən ən mühüm elmi nəticələr

aşağıdakılardan ibarətdir:

- ixrac siyasətinin elmi-nəzəri əsaslan və ixrac fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi geniş təhlil olunmuş, müvafiq elmi ümumiləşdirmə aparılmış və onun keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin konkret şəraitinə uyğun olaraq istifadə imkanları müəyyən olunmuşdur. Müasir qloballaşma şəraitində dünya bazarında rəqabət mübarizəsinin əsas istiqamətləri nəzərə alınmaqla ixrac siyasəti metodlarının diversifikasiyasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- “Azərbaycanda innovasiyalı tənzimlənmənin və innovasiyalı kommərsiya fəaliyyətinin reallaşdırılmasının rasional investisiya siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır;

ölkənin ixracı ilə onun dinamikasını müəyyən edən ən başlıca amillər - ÜDM, ABŞ dollarının mübadilə kursu, investisiyalar və neftin dünya qiymətləri arasında asılılığın ekonometrik təhlili aparılmış, çoxvariantlı ssenarilər üzrə adekvat model qurulmuş və ixracın ortamüddətli proqnoz modeli verilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işdə qeyd edilmiş tövsiyələrdən və konkret müddəalardan ixrac siyasətinin optimallaşdırılması, istehsalın ixrac sektorunun tənzimlənməsi, eləcə də makroiqtisadi səviyyədə ixrac fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işində irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən keçid dövrünün spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla istifadə edilməsi, ölkənin ixrac siyasətinin təkmilləşdirilməsində, real sektorun vəziyyətini və beynəlxalq meylləri nəzərə almaqla ixrac potensialının genişləndirilməsində, ixrac fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin yeni metodlarının və mexanizmlərinin yaradılmasında, milli iqtisadiyyatın struktur yenidənqurulmasında, ixtisaslaşdırılmış ixracyönümlü istehsal komplekslərinin fonnalaşdırılmasında, ixracın monostrukturluğunun aradan qaldırılması və sahəvi diversifikasiyasının genişləndirilməsi istiqamətində konkret tədbirlərin və dövlət proqramlarının hazırlanmasında mühüm rol oynaya bilər.

Tədqiqatın nəticələri respublikanın müvafiq idarəetmə orqanları tərəfindən

ixrac strategiyasının formalaşdırılmasında, respublikanın Dünya Ticarət Təşkilatı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin ümummilli mənafelərə uyğun şəkildə qurulması məqsədi ilə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasında, makroiqtisadi parametrlərin müəyyən edilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işi iqtisadi fikrin ən yeni konsepsiyaları baxımından ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmiş elmi tədqiqatın nəticəsi kimi «Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər», «Beynəlxalq ticarət», «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi», «Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi» və digər fənlərinin tədrisi prosesində də istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyast və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işinin elmi nəticələrinə dair 1 məqalə və 1 teziz.

Dissertasiya **işinin həcmi** və **strukturu**. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 paragraf nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL: İxracın tənzimlənməsi siyasətinin nəzəri-metodoloji aspektləri.

1.1. İxrac tənzimlənməsinin kateqorial və fenomenal ölçülərinin nəzəri-metodoloji aspektləri:

Müasir dövrdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin ixrac potensialının formalaşması probleminin aktuallığı qlobal rəqabət mübarizəsinin şərtlərinin dəyişilməsi, rəqabət subyektlərinin tərkibinin və həmçinin bu mübarizənin nəticələrinin müxtəlifliyi ilə müəyyənləşir. Bazar fəaliyyətinin bir sıra istiqamətləri üzrə rəqabətin kəskinləşməsi ixraca dövlət yardımının metodlarının diversifikasiyası və xaricdən əmtəə axınına qarşı müvafiq maneələrin yaradılmasında öz əksini tapır. Nəhayət, hər hansı bir ölkənin ixracının ixtisaslaşması ilə onun ümumi sosial-iqtisadi inkişaf modeli arasında birbaşa əlaqənin, ixrac strukturunun optimallaşdırılması, ixracın məcmu həcmünün artırılması hesabına həyat şəraitinin ciddi dərəcədə yaxşılaşdırılması imkanının mövcudluğu problemin bu cür qoyuluşunun əhəmiyyətini müəyyən edir.

Lakin elmi-texniki tərəqqi və əmtəənin intellektual tutumunun artması ilə əlaqədar ixrac fəaliyyəti probleminin daha bir aspektini qeyd etmək lazımdır. İqtisadi ədəbiyyatda məhz elm və yüksək texnologiyaların ölkənin rəqabət qabiliyyətinin və “dayanıqlı inkişafın” təmin edilməsinin əsas şərti olduğu istinadlarf daha tez-tez təsdiqlənir[10,s.22].

Bununla əlaqədar V.Novitski qeyd edir ki, “Ayrı-ayrı ölkələrin müasir sosial-iqtisadi və ümumiyyətlə sivilizasiya inkişafının xarakteri, əmtəə və xidmətlər bazarlarında beynəlxalq rəqabətin xüsusiyyətləri açıq şəkildə təsdiq edir ki, intellektual potensialın artması və elmi-texniki innovasiyalar artıq dayanıqlı iqtisadi inkişafın tərkib elementidir” [21, s.204]. Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, tranzitiv reallıqlar hələ islahatların əvvəlində təklif edilən postsosialist ölkələrinin ümumi nəzəri inkişaf modellərinin, həmçinin islahatların bu ölkələrin real şəraitinə müvafiq olaraq dəqiqləşdirilməsi və uyğunlaşdırılmasının zəruri olduğunu aydın şəkildə əks etdirirdi.

Satış bazarları uğrunda daha mürəkkəb mübarizə metodlarının tətbiq edilməsinə sövq edən rəqabətin kəskinləşməsi özünü rəqabət subyektlərinin miqyasının

artmasında da göstərir. Rəqabət mübarizəsinin fəal iştirakçıları qismində öncə dövlətlər, ayrı-ayr şirkətlər, sonda isə şərti olaraq “rəqabət bazar məkanları” kimi qeyd olunan və spesifik qurumlar olan dövlətlər birlikləri çıxış etməyə başlayırlar. Əslində söhbət müəyyən geoiqtisadi qurumlardan gedir ki, buraya ortaqlara və digər qurum iştirakçıları ilə müqayisə olunacaq iqtisadi İnkişaf göstəriciləri və sosial standartları təmin etmək istəyi olan dövlətlər daxil olurlar.

Daha dəqiq desək, bu fenomen qlobal və regional səviyyələrdə rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində meydana çıxıb və qruplaşma iştirakçılarının maraqlarının ümumiliyi, səlahiyyətlərinin milli səviyyədə daha yüksək -fövqəlmilli səviyyəyə ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu zaman söhbət hətta artımın və satışın ümumiləşdirilmiş göstəriciləri barəsində getdikdə belə, qazanc və ya itkilər özünə məxsus qaydada qurum iştirakçıları arasında paylaşdırılır. Məsələn, ümumavropa büdcəsi kimi institutun və ilk növbədə aqrar büdcəsinin mövcudluğu, o deməkdir ki, şərti olaraq Almaniyanın metallurgiya istehsalından ödənilən vergilər İspaniya fermerlərinə “ötürülür”.

Qeyd olunan proseslərin əsas “personajı” və lobbiçilik etdiyi DTT çərçivəsində ticarətin liberallaşdırılmasmm üstünlükləri və təhlükələrini kompleks şəkildə qiymətləndirən akademik Y. Paxomov ÜTT-yə daxil olmanın bir sıra pozitiv nəticələrini qeyd edir.

İxrac fəaliyyəti və milli iqtisadiyyatın ixtisaslaşma problematikasına müasir baxışlar beynəlxalq iqtisad elminin bir sıra metodoloji əsaslarını tənqidi mövqedən yenidən qiymətləndirməyə sövq edir. Hər şeydən əvvəl, bazar iqtisadiyyatın əsas fəaliyyət prinsiplərindən çıxış etdikdə həqiqətən elə ilk baxışdan qlobal kontekstə (dünya iqtisadiyyatı) iqtisadi məqsədə uyğunluğun yerinin başqa, qeyri-iqtisadi motivasiyalara təhvil verilməsi aşkar yenilik kimi qəbul edilə bilər. Və milli maraqlar iqtisadi əməkdaşlığın qarşılıqlı faydalılığı (gəlirliyi) prizmasından deyil, başqa göstəricilərlə, məsələn, rəqabətqabiliyyətliliyinin nəticəsi kimi beynəlxalq əmək bölgüsündə əldə olunmuş bazar payı həcmnin sabitliyi göstəricisi ilə əks olunur. (Nəticə kimi dempinq, haqsız rəqabət və s. kimi qeyri-iqtisadi forma və metodların

meydana çıxması müşahidə olunur.)

Milli dövlətlərin beynəlxalq strategiyalarını ictimai istehsal strukturunun qeyri-iqtisadi motivasiya əsasında qurmaqları son nəticədə iqtisadi mənfəət gətirir. Bu isə bazar iqtisadiyyatı qanunlarının dünya İqtisadiyyatına tətbiq olunduqda onların modifikasiya olunmuş formada fəaliyyət göstərdikləri haqqında tezisi bir daha təsdiq edir, yəni qapalı milli iqtisadiyyata faydalı olanlar açıq iqtisadiyyat şəraitində faydalı olmaya bilərlər. Belə ki, xüsusi imkanlar (innovasiya, texnoloji yeniliklər, menecment A.S. Şumpeter) hesabına dünya bazarlarında rəqabət aparmaq iqtidarında olan inhisarcı birləşmələrin milli iqtisadiyyat hüdudlarında formalaşması bir çox ölkələrdə (məsələn, Almaniya, İsveç, Niderland və b.) dünya təsərrüfat əlaqələrinin formalaşmasının zəruri şərti hesab edilir. Deməli, söhbət iqtisadiyyatın makroiqtisadi və institusional strukturlarının bazar münasibətlərinin klassik sxemlərinə uygunsuzluğundan getdikdə, problem ölkənin xarici İqtisadi məqsəd və niyyətləri baxımından həllini tapmalıdır. İctimai istehsalın mütərəqqi strukturunun formalaşmasına yönəldilmiş iqtisadi siyasətin strateji əsasını daxili və xarici bazar mexanizmlərinin və motivasiyaların optimal əlaqəsi (nəzərə alınması) təşkil edir.

Bununla bərabər, ixracın artırılması və ya dəstəklənməsi inkişafın əsas məqsədi və ya əsas meyarı kimi nəzərdən keçirilməməsi mühüm metodoloji müddəa kimi qəbul edilməlidir. Məhz “ixrac yönümlü” anlayış “səmərəli istehsal” anlayışının kifayət dərəcədə tam mənalı sinonimi kimi çıxış etmir. Bu fikri bəzi MDB ölkələrinin təcrübəsi də təsdiqləyir. Məsələn, məlumdur ki, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və başqa ölkələrin əsas ixrac yönümlü sahələrinə aid olan metallurgiya kompleksi aşağı texnoloji maşınqayırma və kimya sənayesi növləri qeyri-enerji ixrac daxilolmalarının əsas hissəsini təşkil edirlər.

Eyni zamanda burada özünəməxsus paradoks yer tapır: bir sıra ölkələr üçün idxaltutumlu ixrac yüksəktexnoloji avadanlığın alınması, sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqi üçün əlavə imkanların yaradılması və başqa tədbirlər hesabına milli inkişafı sürətləndirməyə imkan vermir. Bundan başqa, metallurgiya məhsullarının nisbətən böyük həcmdə ixracı enerji daşıyıcılarının həddindən artıq

böyük həcmli saüalınmaları hesabına təmin olunur. Deməli, bununla baęlı cari idxal tələbatları əhəmiyyətli dərəcədə ixracdan əldə olunan nailiyyətləri azaldır və istehsalın effektiv modemiəşdirilməsinin həyata keçirilməsini mümkünədür.

Beynəlxalq iqtisad elminin bir sıra bazis anlayışlarının funksional rolunun və real məzmununun dəyişməsi “ixrac” anlayışının, o cümlədən digər kateqoriyaların mahiyyətinin müasir reallıqlara və ETT-nin spfişiflkəşmə uyğun olaraq dəqiqləşdirilməsinin metodoloji əhəmiyyətinin üəyyənleşdirir;

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə monetar alətlərin potensialına lazımınca fikir verilməməsinin nümunəsi kimi bu ölkələrdə milli valyutanın sabitleşdirilməsi siyasətinə xüsusi önəm verilməlidir. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, milli valyuta məzənnəsi ilə manipulyasiyalar, müsbət nəticələr əldə etmək imkanı yaradır (məsələn, ixracyönümlü sahələrdə investorlar üçün). Bununla əlaqədar Rusiya iqtisadçısı V.Obolenskinm mövqeyi maraq doğurur. O hesab edir ki, “dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduęu kimi, əvvəlcədən azaldılmış valyuta məzənnəsi saxlanılır. Azaldılmış valyuta məzənnəsi müsbət ticarət saldosunun saxlanmasına şərait yaradır. Valyuta məzənnəsinin yalnız inflyasiya ilə mübarizədə istifadə olunması real məzənnənin həddindən artıq yüksəlməsi və valyuta inflyasi təhlükəsini yaradır“ [24, s.46].

Lakin beynəlxalq statistikanın təhlili göstəril ki, hətta ABŞ kimi qüdrətli ölkəyə devalvasiyaya yol verməmək böyük itkilərsiz ötüşmürdü. Belə ki, ABŞ-mn milli maraqlarının müdafiəsi problemlərinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqat müəllifləri güclü valyuta tətbiqi nəticəsində ölkənin qarşılaşdığı itkiləri xüsusi qeyd edirlər. Onlardan bəziləri qeyd edirlər ki, “dolların məzənnəsinin artmasına qədər toxuculuq sənayesi sağlam və çiçəklənən bir sahə idi. Hazırda isə sahə Böyük depressiya dövründən sonra ən kəskin böhran dövrünü yaşayır. Həddindən artıq “şişirdilmiş” ABŞ dolları 1997-2001-ci illərdə 215 toxuculuq müəssisəsinin bağlanması, istehsalın 13% aşağı enməsi və 117 min iş yerinin itirilməsinin səbəblərindən biri olmuşdur”. Bundan başqa, qeyd olunurdu ki, “Avro, Kanada dolları və ienaya nisbətən ABŞ dollarının məzənnəsinin həddindən artıq artırılması nəticəsində ölkədə istehsal olunan malların

ixrac qiymətləri 30% yüksəldmişdir. Bunun nəticəsində emaledici sənayedə 0,5 mln. iş yeri itirilmişdir”[35,s,25].

İxracat fəaliyyətində baş verən deformasiyalar ABŞ iqtisadiyyatında baş verən sadə deformasiyaların birbaşa nəticəsi idi: ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən və milli ixrac üstünlüklərini təmin edən bir-sıra sahələr fəaliyyətini demək olar ki, dayandırdı, bəzi başqa sahələr isə, məsələn, metallurgiya sənayesi (poladtökmə sənayesi) və bunun nəticəsi olaraq tikinti materialları sənayesi də dolların məzənnəsinin artması nəticəsində dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini itirdilər.

Bu növ misalları Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, qismən Azərbaycan və bir sıra başqa postsovet ölkələrin iqtisadiyyatında da gətirmək olar: belə ki, kənd təsərrüfatı malları və onların ilkin emalı məhsullarının dünya bazarında mövqelərinin itirilməsi məhz milli valyutaların məzənnələrinin sabit saxlanması siyasəti nəticəsində baş vermişdir.

Azərbaycan kimi ölkədə planlı şəkildə və ciddi nəzarət altında həyata keçirilən devalvasiya siyasəti, ixrac fəaliyyəti üçün aşağıda göstərilən pozitiv nəticələr verə bilər:

- ixracın miqyasının və səmərəliliyinin artması, daxili bazara işləyən sahələrin inkişafının təmin olunması və rəqabət qabiliyyətinin güclənməsi;
- istehsal məsrəflərinin azaldılması - ilkin mərhələdə əvəz haqqının azaldılması və resursların ucuzlaşması, sonra isə texniki-iqtisadi və struktur dəyişiklikləri hesabına;
- idxal əvəzetmə və modernləşdirmə imkanlarının artması və ilk növbədə ixrac yönümlü sahələrdə. Lakin ixrac gəlirlərinin yenidən bölgüsü mexanizmləri istifadə olunduqda modernləşdirmə yüksək texnologiya və səmərəliliyə hədəflənən struktur dəyişikləri ilə müşayiət oluna bilər;
- tədiyə balansının və büdcənin tarazlaşdırılmasına pozitiv təsir göstərmək imkanı, çünki artırılmış məzənnə şəraitində boredan asılılıq güclənirsə əks halda azalır və nəticədə ixracdan əldə olunan gəlirlərin nisbi artımı müşahidə olunur;
- konservativ tədbirlərdən istifadə etmək zərurəti azalır, bu isə DTT tərəfindən

təzyiqlərin artırılması şəraitində olduqca önəmli məsələdir;

- xarici borcun ucuzlaşması nəticəsində onun ödənilməsi yüngülləşir, bu isə ixrac sferasına fiskal təzyiqin azalması deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən ixrac fəaliyyətinin devalvasiya mexanizləri vasitəsilə tənzimlənməsi milli valyuta məzənnəsinin enməsinin iqtisadiyyata göstərdiyi təsirin qanunauyğunluqlarına əsaslanan devalvasiya potensialının reallaşdırılması üçün ilkin şərtlərin yaradılması deməkdir.

Milli valyutanın strateji cəhətdən müəyyən edilmiş devalvasiyası, Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, iqtisadiyyatın monetarlaşması ilə müşayiət olunmalıdır ki, onun da həlledici mənbəyi qoyulan məqsədə uyğun həyata keçirilən emissiyadır. Bu şəraitdə dinamik bir proses baş verir ki, burada əmtəə, kapital və pul axınlarının sinxronlaşdırılması, uyğunlaşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. İnstitution mühitin elementləri arasında müxtəlif səviyyələrində uyğunlaşdırma olmadıqda sözügedən axınlar təhlükə törədən amil kimi qiymətləndirilir. İqtisadi fəallığı və artımı, ixrac fəaliyyətinin canlanmasını təmin edən elementlərin uyğunlaşdırılması resurs, ehtiyat, infrastruktur və digər ilkin şərtlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur və bu mühüm komponentlərdən birinin olmaması bütün prosesin qarşısını atar.”

Eyni zamanda məlumdur ki, iqtisadi artım proseslərinə tələb, olunan və bu artımı təmin edən pul kütləsi tədiyə qabiliyyətli tələbə transformasiya edir. Məhz tələb, o cümlədən həm istehlak, həm də istehsal tələbi bazarın tutumunu, yüksək standartlara uyğun yaşamaq, yüksək intellektual potensialı innovasiyalara çevirmək imkanını müəyyən edir və nəticədə dünya bazarında keyfiyyətə daha yüksək tələbin inkişafına səbəb olur. Əgər, məsələn, kiçik ölkə olan və əksər postsovet ölkələrindən resurs baxımından və digər imkanlar baxımından geri qalan Finlandiya iqtisadi cəhətdən Azərbaycanı üstələyirsə bunun əsas səbəbi bu ölkənin daha yüksək tədiyə qabiliyyətli olmasıdır. Eyni fikri İsveç haqqında da söyləmək olar İsveçin Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutunun məlumatlarına əsasən daxili tədiyə qabiliyyətli tələblə istehsal strukturunda baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri arasında birbaşa asılılıq mövcuddur, bu

isə dünya bazannda milli istehsalçıların məhsuluna tələbi artıraraq ixrac parametrlərinin kəmiyyətə və keyfiyyətə dəyişməsinə stimullaşdırır [28, s.1 14].

İxrac siyasətinin optimallaşdırılmasının mühüm ilkin şərtlərinə devalvasiyanın monitorinqini, onun fazaları üzrə inkişafının düzgün hesablanması və nəzarətdə saxlanması da aid etmək olar (Azərbaycanda hələ ki, obyektiv olaraq bu səpkidə institutları lazımınca inkişaf etməyib). Bu cür monitorinq devalvasiya potensialının tükənmə nöqtəsinə yaxınlaşma anının müəyyən edilməsi üçün aparılır. Çünki devalvasiyanın uzunmüddətli təsir effekti burada özünü göstərə bilər ki, bu da monetar sferanın institusional quruluşunun mükəmməlliyindən asılıdır. Təcrübədə devalvasiya siyasəti əmək haqqı, təqaüd təminatı, vergi qoyma siyasəti və başqaları ilə əlaqəli olmalıdır və bu əlaqə devalvasiyanın nəticələrinin tənzimləmə vasitəsidir.

Devalvasiya potensialının tükənmə prosesi özlüyündə amillərin çoxcəhətliliyini, mürəkkəbliyini, lakin əsasən devalvasiya nəticəsində qiymət dəyişməsində zaman fərqinin azalmasını əks edir: milli valyuta məzənnəsinin enməsi nəticəsində ixrac mallarının qiymətləri ani dəyişdiyi halda, daxili istehlak mallarının qiymətləri isə tədricən nisbətən uzun müddət ərzində dəyişir. Sözügedən zaman fərqinin daralması, yaxud azalması devalvasiya potensialının tükənməsinin həlledici əlamətidir.

Digər tərəfdən, onu da nəzərə almaq vacibdir ki, ölçülüb-biçilməmiş və nəzarətsiz devalvasiya təhlükəlidir və hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, maliyyə bazarının çökməsi nəticəsində qısa bir zamanda qeyri-rezidentlər ölkəni tərk edir, ölkə banklarına ciddi ziyan dəyir, kredit faizləri artır, nəzarət altından çıxmış inflyasiya törədilir, strateji (texnoloji) idxala zərbə dəyir, iqtisadi sabitlik pozulur və s.

Bu cür nəticələrin qarşısının alınması vasitələri, qeyd olunduğu kimi, cəmiyyətin bütün səviyyə və fəaliyyət göstərən sferalarında institutların fəaliyyətinin uyğunlaşdırılması və əlaqələndirilməsidir. Bu cür pozitiv təsirli vasitələr arasında bazar transformasiyaların institusional strukturunun təkmilləşdirilməsi, mükəmməl rəqabət mühitinin yaradılması, yəni başqa qəbildən olan strukturların yaradılması, dövlət tərəfindən kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, İqtisadiyyatın kriminallaşm

asının qarşısının alınması, kölgə iqtisadiyyatının leqallaşdırılması istiqamətində motivasiyanın gücləndirilməsi, ixrac fəaliyyəti vasitəsilə ölkəni tərk etmiş kapitalın geriyyə qaytarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyatın institusional strukturunun daha bir monctar mənşəli institutu - inflyasiyadır. Qeyd olunduğu kimi, qısamüddətli dövrdə müəyyən ehtimalla, uzunmüddətli dövrdə isə əminliklə demək olar ki, devalvasiya inflyasiyaya səbəb olur. Məlumdur ki, inflyasiya bir sıra neqativ nəticələr törədir. Lakin məhz inkişaf etməkdə olan ölkələr, həmçinin keçid iqtisadiyyatlı ölkələr bir vasitə kimi mülayim inflyasiyada istehsalın, xüsusilə ixracyonümlü istehsalın artırılmasında maraqlıdırlar. C.M.Keyns yazırdı ki, inflyasiyanın faydatılığının səbəbi ondadır ki, o, tələb artımı effekti yaradır və istehsalın inkişafına təkan verir, çünki “qiymət artımı dövrlərində sahibkarlıq fəaliyyəti güclənir” [39, s.96].

İxrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında inflyasiyanın rolunu istehsalın artırılması ilə məhdudlaşmaq olmaz, belə ki, inflyasiya dünya bazarlarında sabit qiymət axtarışı məqsədilə istehsalçıları fəallaşdıraraq bir növ katalizator rolunu oynayır, istehsal strukturunun şaxələnməsinə, onun diversifikasiyası və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına imkan yaradaraq ixrac fəaliyyətinin parametrlərində keyfiyyət dəyişikliklərini fəallaşdırır.

Q.Bryuker hesab edir ki, institusional və makroiqtisadi sabitləşmə imkanları keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünüb. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə Aİ-yə daxil olmuş və apardıqları islahatlarla etimad qazanmış ölkələr daha əlverişli vəziyyətdədirlər ki, bu da daxili və xarici investisiyaların daha yüksək səviyyəsində öz əksini tapır [31, s.20]. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadi duruma fəal təsiri sabitləşmə vasitəsi kimi qiymətləndirməli və bu da dövlət kursunun inkişafın innovasiya modelinə yönəldilməsi deməkdir. Söhbət ixrac fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər sistemini təsvir edən iqtisadi kateqoriyaların müasir məzmunundan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış ixrac siyasətinin həyata keçirilməsindən gedir.

Beləliklə, ixrac potensialının kateqorial və fenomenal qiymətləndirilməsi

istiqlamətində apardığımız araşdırmalar aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə getdikcə qloballaşan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşməsi baş verir. Sözügedən prosesə ixraca milli yardım metodlarının diversifikasiyası cavab verir. Bunun əksi olan və ixracı maneçilik törədə bilən mühafizəkar tədbirlər ölkəyə mal axınına mənfi təsir göstərilir. Transformasiya iqtisadiyyatı şəraitində bu, liberal tənzimləyici yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini və ixracyönümlü istehsalın sürətli inkişafına yardım siyasətinə keçidi tələb edir.

Dünya təcrübəsi ixrac ixtisaslaşması ilə ölkənin ümumi iqtisadi və sosial inkişaf modeli, ixracat strukturunun optimallaşdırılması, həyal şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması, eləcə də məcmu ixrac kütləsinin həcmnin artırılması arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğunu təsdiq edir.

Ölkənin dayanıqlı inkişaf amili kimi çıxış edən ixrac, intellektual potensialın və elmi-texniki innovasiyaların artması ilə əlaqəlidir. Bütün bunlar öz növbəsində yalnız dayanıqlı inkişaf problemi prizmasından deyil, ümumilikdə milli rəqabət qabiliyyətliyi baxımından nəzərdən keçirilməlidir.

Postsovet ölkələri şəraitində İxracın optimallaşdırılması, yalnız ixrac-idxal fəaliyyətinin enerji asılılığının aradan qaldırılması ilə həyata keçirilə bilər, çünki enerjinin qeyri-səmərəli istehlakı ölkənin fəaliyyətdə olan milli ixtisaslaşma modelinin effektivliyini azaldır. Bu cür optimallaşdırmada nəzərə alınmalıdır ki, təsərrüfat münasibətlərinin parametrləri və ixracyönümlü istehsalın inkişafı informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kimi fəaliyyət növlərini müəyyən edir.

İxrac yönümlü istehsalın mühüm inkişaf amili iqtisadi fəaliyyətin ekoloji nəticələridir. Azərbaycan həm səviyyə, həm də formalarına görə müvafiq diversifikasiyalı tədbirləri həyata keçirməli və ya bu cür tədbirlərdə iştirak etməlidir.

İxracat siyasətinin optimallaşdırılması monetar-maliyyə siyasəti ilə uzlaşdırılmalıdır. Faktiki olaraq söhbət dinamik prosesi çərçivəsində əmtəə, kapital və pul axınlarının uyğunlaşdırılmasından gedir. Bununla yanaşı institusional mühitin elementlərinin müxtəlif səviyyələrdə əlaqələndirilməsinin təmin edilməsinə nail

olunmalıdır.

1.2. Milli iqtisadiyyatların ixracyönümlü sektorlarının formalaşdırılmasının qanunauyğunluğu

İxrac potensialının formalaşmasına bu cür yanaşmalar bəzən həm milli, həm də beynəlxalq səviyyələrdə ənənəvi bazar münasibətləri sxeminə uyğun gəlmir. Belə ki, dünya bazarının inkişafı reallıqlarının, ölkənin sərəncamında olan resurs imkanlarının nəzərə alınması və beynəlxalq iqtisadi məkanda müvafiq bazar payının əldə edilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın rəşional quruluşunun klassik anlayışı əhəmiyyətli dərəcədə deformasiyaya uğramışdır.

Ölkənin dünya iqtisadi məkanına daxil olma strategiyasının səmərəliliyi həm də bu prosesin hansı şərtlər əsasında baş verməsi ilə müəyyən olunur: əgər bu paritetlilik əsasında baş verirsə, o deməkdir ki, ölkə ixrac potensialının keyfiyyət göstəricilərinə (rəqabətqabiliyyətlik) görə dünya iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu cür paritetlilik şübhəsiz ki, resurs təminatı, əmək məhsuldarlığı üstünlüklərindən daha geniş anlayışlar kimi şərh olunan millətin müqayisəli və rəqabət üstünlükləri hesabına - təmin olunur. M.Porter [17, s.1 17] bu strategiyaların formalaşmasını və reallaşmasını təmin edən üstünlüklərə həm də institusional, sosial, siyasi və digər komponentlərin aid edilməsini təklif edir və qeyd edir ki, milli rəqabətqabiliyyətlik potensialının təşəkkül tapmasında, ölkənin dünya bazarında uğurla irəliləməsində dayanıqlığı bir-birinə yaxın və əlaqədar şaxələnmiş sahələr şəbəkəsi hesabına təmin olunan ictimai iqtisadi strukturun yaradılması mühüm rol oynayır. Sözügedən sahələr prioritet (beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kontekstində - ixracyönümlü) sahələrin inkişafını innovasiya resursu ilə təmin edən özünəməxsus bir “qrup” təşkil edirlər. Bundan başqa, əldə olunmuş siyasi üstünlüklər (siyasi inhisarçılıq və mövqe) dünya bazarlarına nüfuz etməyə imkan yaradır.

Lakin ölkənin paritet əsaslarla beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində daxil olmasının zəruri şərti, hər şeydən öncə, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsidir. Bu asılılığı əks etdirən bir sıra qanunauyğunluqları göstərmək olar: inkişaf etmiş və yeni sənaye

ölkələri idxal və ixracın həcminə görə dünyada aparıcı yerləri tuturlar, bu da öz növbəsində sənayecə inkişaf etməkdə olan ölkələrin məhsullarına olan tələbə təsir göstərən bir sıra amillərin fəaliyyəti ilə izalı olunur;

inkişaf etmiş ölkələr əsasən xammal materialları və ilkin emal məhsullarını idxal və hazır məhsulu ixrac edirsə, zəif inkişaf etmiş ölkələr əksinə əsasən hazır məhsulu idxal, xammal və materialları isə ixrac edirlər ki, bu da hesablaşmalarda disproporsiya yaradır və bu cür ixtisaslaşmanı dərinləşdirir və beynəlxalq iqtisadiyyatda “spiral effekti” adlandırılan struktur formalaşdırmaqla həmin ölkələrin xarici ticarət uduşlarının xeyli azalmasına səbəb olur; bunun nəticəsində inkişaf etmiş ölkələr kapital ixrac edən donor ölkələrə inkişaf etməkdə olan ölkələr borc alan ölkələrə çevrilərək aldıkları borca görə faiz ödəməli olurlar;

“xidmətlər üzrə gözə görünməyən mübadilə” (ffaxt, sığorta, turizm və s.) üzrə xarici ticarətdən əldə olunan bütün gəlirlər demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür və s. Bu vəziyyət getdikcə daha açıq şəkildə özünü büruzə verməklə dünya iqtisadi məkanın artıq formalaşmış strukturunun şəraitdə vəziyyətin ixrac maraqlarına uyğun olaraq dəyişdirilməsini tələb edir. Başqa sözlə desək, milli səviyyədə xarici tələbə uyğun ixtisaslaşmış istehsalın inkişafını təmin edəcək stimulların yaradılması üçün mövcud iqtisadi strukturu dünya bazarının tələbatına uyğunlaşdırmağı zəruri edir ki, bu da olduqca çətin və uzun müddət tələb edən bir problemdir. Burada bir məsələnin də nəzərə alınması vacibdir ki, İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən, eyni zamanda keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdən əmtəə axınlarının artması qarşılığında inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin gələcəkdə antidempinq prosedurlarından istifadə etməklə sərt himayəçilik tədbirlərini həyata keçirəcəyi istisna edilmir.

Növbəti problem ümumiyyətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrlə yanaşı transformasiya və restrukturizasiya prosesində olan, o cümlədən, postsovet ölkələri üçün də səciyyəvidir. Bu istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi və ixracyönümlülüyünün təmin edilməsi problemdir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölkələrin iqtisadiyyatında hələ F.Perru tərəfindən ifadə olunmuş “gerilik üstünlükləri” qanunu fəaliyyət göstərməyə başlayır.

O qeyd edirdi ki, iqtisadi strukturun modernləşdirilməsi o zaman mümkün olur ki, bu proses artıq bərqərar olmuş mövcud strukturla məhdudlaşmayaraq yeni formalaşan sahələri əhatə etmiş olsun. Məhz, bu zaman arzuolunan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, milli maraqların və milli potensialın reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş iqtisadi strukturun yaradılması üçün real zəmin yaranır [16, s.53].

Aydındır ki, ixracın həcmi və strukturu iqtisadiyyatın mövcud 'strukturundan asılıdır, lakin burada ölkənin xarici bazarlarda üstünlük təşkil etməsi üçün kifayət qədər potensiala malik olmasının əsas şərt kimi qəbul olunması unudulmamalıdır. Üstünlük təşkil etməyən iqtisadiyyatlar isə xarici bazarlara inteqrasiya etmək və çıxışa kanallarının formalaşdırılması zərurətilə qarşılaşırlar ki, bu da öz növbəsində milli iqtisadi strukturun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə əks təsir göstərir.

Cəmiyyətin iqtisadi strukturunda bu cür kanalların mövcudluğu milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının formalaşması, həmçinin ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı ilə əlaqələndirilir.

Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının ümumi əsaslarının müəyyən edilməsi və praktiki mexanizmlərinin formalaşması beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminin məntiqinə uyğun baş verir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas mahiyyət xarakteristikaları dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir şəraitində istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və kooperasiyası kimi parametrlərindən istifadə edilməsini ön plana çəkir.

Milli iqtisadiyyatların beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının tədqiqi ölkənin dünya təsərrüfatında mövqeyinin möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu əsasda dövlətin dünyada gedən iqtisadi proseslərdə, o cümlədən ixrac-idxal əməliyyatlarında rolu və iştirakının qısa, orta və uzunmüddətli imkanları müəyyən edilir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün (BƏB) mahiyyətini əks etdirən ənənəvi tərfi qəbul edərək, diqqəti onun dünya bazarında ölkənin üstünlükləri probleminə aid olan aspektinə yönəltmək istərdik. Söhbət BƏB-in ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq yaratdığı imkanlardan gedir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər dünya bazarında fərqli üstünlüyə malik olan və bu və ya digər parametrlərə görə bir-birindən fərqlənən iqtisadiyyatlar arasında olan münasibətləri ifadə edir. Bununla onlar güclü və zəif inkişaf etmiş ölkələrə və sonuncuların iqtisadi inkişafının daha çox xarici faktordan asılı olmalarını şərtləndirir. Eyni zamanda iqtisadiyyatın qlobal kontekstdə apancı mövqeyə yiyələnməsi prosesində ölkənin ilkin mərhələdə beynəlxalq ticarətdən asılılıq dərəcəsi o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin hökmran mövqeyə artıq yiyələnmiş iqtisadiyyatlar beynəlxalq ticarətdən daha yüksək dərəcədə asılı olurlar.

Bu mənada xarici ticarəti rəmzi xarakter daşıyan, dünya iqtisadiyyatından təcrid edilmiş vəziyyətdə olan, lakin yaxşı inkişaf etmiş sahə strukturuna malik olan ölkənin iqtisadiyyatı üç xarici ticarətdən tam asılı vəziyyətdə olan iqtisadiyyatı müqayisə etmək yerinə düşərdi. Məsələn, XIX - XX əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrdə İngiltərəni xarakterizə edir ki, bu zaman ölkə özünün məhz, kommertiya və maliyyə institutlarından istifadə edərək xarici iqtisadi sferada hökmran mövqeyə yiyələnmişdi. Belə ki, onun geoiqtisadi üstünlükləri yalnız iqtisadiyyatın sahəvi strukturu hesabına deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın makrostruktur, institusion xarakteristikaları və digər ölkələrlə inkişaf etmiş iqtisadi əlaqələri hesabına təmin olunurdu.

Lakin milli istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının formalaşması dünya bazarının bu cür sektorlara olan tələbatı ilə müəyyən olunur. A.P.Rumyantsev haqqı olaraq qeyd edir ki, “dünya iqtisadiyyatının iqtisadi-maraqları beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafının mənbəyidir [19, s.14].

Keçən əsrin 30-cu illərində dünyada istehsalın beynəlxalq sahələrarası ixtisaslaşması və hansısa bir kompleks sahənin (məsələn, emalədici sənayenin) məhsulunun digər bir sahənin (hasilədici sənayenin və ya kənd təsərrüfatının). məhsulu ilə müvafiq mübadiləsi üstünlük təşkil edirdi. 50-60-cı illərdə də istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması aparıcı yer tutmaqda davam edir, lakin ilkin sahələr (avtomobil və aviasiya sənayesi, plastik kütlə, radio aparatları istehsalı və s.) səviyyəsində həyata keçirilirdi; 70-80-ci illərdə isə istehsalın sahədaxili beynəlxalq ixtisaslaşması və istehsal xarakteristikaları və texnoloji səviyyə ilə fərqlənən analogi əmtəələrlə müvafiq

mübadilə ön plana çıxaraq mövqelərini möhkəmləndirdi.

Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə əsasən müqayisəli üstünlüklər kifayət həcmdə olan istehsal amilləri üzrə məsrəflərin minimumlaşdırılması nəticəsində əldə edilir. Bundan fərqli olaraq sonuncu modelin üstünlükləri yenilik əldə etmiş ölkənin (şirkətin) inhisarçı mövqedə olması ilə əlaqələndirilir. Bunun əsasında ölkələr (o cümlədən, ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərlə - şirkətlərlə təmsil olunmuş ölkələrin) beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının yeni optimal strategiyasını formalaşdırır: rəqabət üstünlükləri rəqabətqabiliyyətli qiymətlər əsasında deyil, məhsulun müstəsna xarakteristikaları əsasında əldə olunur.

Cədvəl 1.2.1.

2017-ci ildə dünya iqtisadi sistemində ölkə qruplarının yeri

Ölkələr	Əhalisi, dünya %-lə	ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL üzrə	ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL		
			həcmi (mlrd.ABŞ\$)	dünya üzrə payı, %	adambaşına düşən (ABŞ \$)
Dünya	100.00		54 274.0	100.00	8 302
İnkişaf etmiş ölkələr	15.14		38 437.0	70.82	38 067
ABŞ	4.64		13 816.0	25.46	44 594
Avropa İttifaqı	7.42		16 770.0	30.90	33 906
Almaniya	1.24		3 302.0	6.08	39 979
Böyük Britaniya	0.91		2 738.0	5.04	45 060
Fransa	0.95		2 567.0	4.73	40 408
İtaliya	0.88		2 093.0	3.86	35 545
Yaponiya	1.92		4 395.0	8.10	34 348
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	80.33		14 055.0	25.90	2 688
Çin	19.57		3 287.0	6.06	2 517
Keçid iqtisadiyyatlı	4.53		1 782.0	3.28	5 948
Azərbaycan	0.13		30.0	0.06	3 547

Mənbə: UNCTAD Handbook of statistics 2018. United Nations Publications (www-w-unctad.org).

1.3. Beynəlxalq ticarət iqtisadi fəaliyyət sferası kimi: müasir meyllər:

Milli iqtisadiyyatların beynəlxalq səviyyəli ixtisaslaşmış sahələrinin inkişaf problemlərinin tədqiqi ayrı-ayrı ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiyasının mühüm vasitəsi, beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinin indikatoru olan beynəlxalq ticarətə

diqqətin artırılmasını nəzərdə tutur, çünki dünya ticarətinin parametrləri ayrı-ayn ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının sektqrial inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, ixraca yardım siyasətinin parametrləri formalaşdırılarkən, fikrimizcə, ixrac potensialının formalaşması və inkişafının dünya təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. Deyilənlər iqtisadi inkişafın müasir şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində inteqrasiyası xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması ilə şərtlənən obyektiv zərurətə çevrilir.

Bununla bağlı aşağıdakı fikirlə razılaşımaq olar ki, Azərbaycanda: daha diversifikasiya ixrac oxşar istehsal texnologiyalı, oxşar iqtisadiyyata malik olan ölkələrlə həyata keçirilir;

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, diversifikasiyalı istehsala malik olan ölkələrdən və Azərbaycanda nisbətən böyük həcmdə birbaşa investisiyalar yerləşdirən ölkələrdən daha diversifikasiya idxal müşahidə olunur.

Bu qanunauyğunluqlar dünya iqtisadi məkanında aparıcı mövqedə olmayan ölkələr üçün səciyyəvidir. Lakin ixrac-idxal əməliyyatlarının qeyd olunan vəziyyəti göstərir ki, inkişafına görə ölkəmizlə eyni səviyyədə olan iqtisadi tərəfdaşların mövcudluğu Azərbaycana dünya iqtisadi məkanında müəyyən sektora yiyələnmək imkanı yaradır. Bu zaman söhbət enerji sektorundan getmir, çünki ölkənin bu sektorda iştirakı təbii ehtiyatlarla təmin olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ixracın bu ölkələrin ehtiyaclarına 'hədəflənməsi' yüksək texnoloji istehsalın inkişafına gətirib çıxarmayacaq. Qeyd edək ki, analoji vəziyyət Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrlə münasibətlərini xarakterizə edir, çünki bu münasibətlər nəticəsində ölkəmiz üçün sərfəli olmayan ixtisaslaşma modeli formalaşmışdır. Amma dövlətin ixracdan daxilolmalarının yenidən bölgüsünə müdaxiləsi yüksək texnoloji sahələrin inkişafı üçün maddi və maliyyə resurslarının formalaşmasını təmin edə bilər, yəni yüksək texnoloji ixrac potensialının inkişafını təmin edə bilər.

Bununla yanaşı, Azərbaycanın ixrac coğrafiyası iqtisadi İnkişafı təqribən eyni səviyyədə olan ölkələr arasında ixrac-idxal münasibətlərinin daha intensiv şəkildə inkişaf etməsi barədə nəticənin düzgünlüyünü təsdiq edir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf meylini qabaqcadan müəyyən edən amillərdən biri onun coğrafi mövqeyidir. Son dövrlərə qədər Azərbaycanın qeyri-neft sahəsində xarici ticarət əlaqələrinin əsas hissəsi MDB ölkələri, o cümlədən Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan və digər ölkələrin payına düşürdü. Aydın ki, bu, regionda formalaşmış beynəlxalq əmək bölgüsü öz strukturu ilə əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirilir, daha dəqiq desək, sözügedən struktur tarixən qeyri-səmərəli, enerji tutumlu struktur kimi formalaşmış və bu səbəbdən MDB ölkələrinin xarici ticarətində əhəmiyyətli rola malikdir. Bu ölkələr iqtisadi potensiallarına əsaslanaraq yeni iqtisadi strukturlarını formalaşdırmağa başlayırlar və onların Azərbaycanla ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində maraqlan əhəmiyyətli dərəcədə bununla şərtləndirilir.

Statistik məlumatlara əsasən sözügedən ölkələrlə ticarətin spektr bir qədər daralır və son dövrlərdə qonşu ölkələrlə, ilk növbədə Türkiyə ilə bir sıra əmtəə qrupları üzrə ticarət əlaqələri intensivləşir (cədvəl 1.3.1).

Cədvəl 1.3.1.

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının on əsas ticarət tərəfdaşları

(mln. ABS dolları)

Xarici dövriyyəsi	ticarət	Payı (%-la)	İxrac	Payı (%-la)	İdxal			
CƏMİ:	11766.9	100.0	6058.3	100.0	5708.6		100.0	
Türkiyə	1680.8	14.3	Türkiyə	1056.3	17.4	Rusiya	1002.7	17.6
Rusiya	1529.8	13.0	İtaliya	940.9	15.5	Türkiyə	624.5	10.9
İtaliya	1081.8	9.2	Rusiya	527.1	8.7	Almaniya	471.0	8.3
İran	540.0	4.6	İran	434.7	7.2	Ukrayna	465.6	8.2
ABŞ	496.6	4.2	İndoneziya	390.3	6.4	Britaniya	410.9	7.2
Ukrayna	494.7	4.2	İsrail	369.8	6.1	Yaponiya	295.0	5.2
Almaniya	490.7	4.2	Gürcüstan	343.8	5.7	Çin	278.8	4.9
Britaniya	414.0	3.5	Fransa	258.8	4.3	ABŞ	268.4	4.7
Gürcüsta	406.7	3.5	ABŞ	228.2	3.8	Qazaxıstan	222.3	3.9
İsrail	400.7	3.4	Hindistan	145.0	2.4	Finlandiya	151.5	2.7

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018

Məlumatlar göstərir ki, ixracın həcmnin artımı həm artım templəri, həm də mütləq ifadədə idxalın həcmnin artımını üstələyir. Bu isə Azərbaycanın tipik enerji daşıyıcıları ixrac edən ölkəyə çevrilməsi deməkdir. Azərbaycan hələ uzun müddət neft ixracatçısı ölkə olaraq qalacaqdır. Bunu bir fakt kimi qəbul etməliyik və digər tərəfdən istehsalın yüksək texnoloji sahələrinin formalaşmasına yönəldilmiş tədbirlərin gücləndirilməsinin zəruriliyini qəbul etməliyik.

Azərbaycan texnologiyaların inkişaf səviyyəsinə görə ixrac potensialın da qeyri-səmərəli və tanı həcmdə istifadə etməyən bir sıra MDB ölkələrini bəzi sahələrdə qabaqlayır. Digər tərəfdən Azərbaycan həm ixrac, həm də idxal strukturunun kifayət dərəcədə diversifikasiyalı olmaması. MDB ölkələri ilə ticarət əlaqələrində kənd təsərrüfat məhsullarının və xammal amilinin üstünlük təşkil etməsi bu regionda parket şərti əsasında ölkələrarası kooperasiyanın inkişafı və ixracın harmonizasiyası üçün imkanların mövcudluğunu təsdiq edir. Bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunur və bunlar nəinki ixrac strukturunu, həm də regionda ixracın coğrafiyasını da əhatə edir. Təhlilə Avropa İttifaqı ölkələri, keçmiş İƏT üzv-ölkələri, Türkiyə, İran və digər ölkələrin daxil edilməsi zəruridir. Lakin sözügedən diversifikasiya sənaye-ixrac potensialının formalaşması və reallaşdırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etməmiş, milli iqtisadi strukturun formalaşması prosesinə öz müsbət təsirini göstərməmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın adekvat ixrac strukturunun formalaşması problemi yalnız xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafının zəruriliyi ilə deyil, həm də iqtisadi islahatların istiqamətinin düzgün müəyyən edilməsi və onların düzgün məcraya yönəldilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Dövlətin geoiqtisadi təsir imkanları, dünya iqtisadi məkanında milli maraqların qorunması istehsal proseslərinin daima təkmilləşdirilməsi, istehsalın miqyası və rəqabətqabiliyyəti ilə təmin olutur. Bu şərt hər hansı bir ayrı-seçkiliyin mövcudluğunu və bir istehsalçının digər istehsalçı qarşısında üstün vəziyyətə qoyulmasını istisna edərək, əmtəə və istehsal amillərinin maneəsiz hərəkətini nəzərdə tutur. Əslində isə istehsal miqyasından əldə olunan qənaət və texnoloji üstünlüklər sərbəst ticarət şəraitində aparıcı mövqedə olan ölkələrə və iri şirkətlərə birtərəfli üstünlüklər təmin

edərək himayəçiliklə müqayisədə dünya resurslarının daha səmərəsiz bölgüsünə səbəb olur. Hər bir ölkə dünya bazarında gedən rəqabətdə milli istehsalçıların inhisarçı və digər üstünlüklərinin reallaşdırılmasına yardımçı olmalı və həm iri milli istehsalçılara, həm də xarici istehsalçılara müqavimət göstərmək iqtidarında olmayan kiçik müəssisələrə güzəştlər verməlidir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq maliyyə sisteminin beynəlxalq ticarət sisteminin atributu və amili kimi təşəkkül tapması milli iqtisadiyyatlar qarşısında yeli tələblər qoyur və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə maliyyə faktorunun mövcudluğu ilə hesablaşmağa məcbur edir. Qızıl standart və xarici ticarət balansının avtomatik tənzimlənməsi dövrü keçdikdən sonra siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində bər bir dövlətin pozitiv tədiyə balansı və valyuta ehtiyatları yaratmaq təşəbbüsü təbiidir. Əgər ölkənin tədiyə balansının struktur tarazlığı əldə olunmayıbsa və hökumət yüksək işsizlik səviyyəsini aşağı salmaq istəyirsə bu zaman yalnız bir yolun seçilməsi mümkündür - səmərəli ixrac siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə əmtəə idxalına və kapital ixracına məhdudiyət qoymaqla cari əməliyyatlar balansının müsbət saldosunu yaratmaq.

Xarici ticarətdən əldə olunan gəlirlər ölkələr arasında bərabər bölündükdə ixrac potensialının optimal reallaşması tezisi mühüm metodoloji nəticə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün bütün ölkələr həm məhsuldarlıq, həm də gəlirlərə görə bərabər vəziyyətdə olmalıdırlar. Təbii ki, bu tələblər pozulduqda ticarət özü özlüyündə ölkələr üzrə gəlirlərin bərabərliyinə gətirib çıxarmır. Qeyri-bərabər inkişaf səviyyəsində olan ölkələr üçün açıq maliyyə və ticarət siyasətinin həyata keçirilməsini təklif etmək əslində ölkələrarası münasibətlərdə formalaşmış qeyri-bərabər sızlıq modelin saxlanılması deməkdir. Deməli, ixrac potensialının reallaşdırılması strategiyasının tərkib elementi kimi ölçülüb-biçilmiş gəlirlər siyasəti və ölkədə əmək məhsuldarlığının sürətli artımına istiqamətlənmiş sənaye siyasəti çıxış etməlidir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi münasibətlərinin əsas istiqamətlərinin xüsusiyyətləri ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində yeri, keçmiş SSRİ və İƏT

çərçivəsində formalaşmış münasibətləri, həmçinin beynəlxalq infrastruktur kanallar (o cümlədən mövcud qaz və neft kəmərlərinin nəzərə alınması ilə) və nəqliyyat dəhlizlərinin kəşidyi coğrafi mövqeyilə müəyyən olunur.

Bu, ölkənin sənaye-ixrac potensialının mühüm elementi kimi qiymətləndirilən unikal tranzit potensialının reallaşdırılmasına imkan verir. Ölkənin tranzit statusu ümumi iqtisadi potensialın diversifikasiyasını, infrastrukturun inkişafına olan tələbatın formalaşmasını və sair məsələlərin həllini təmin edir. Bu spesifiklik milli iqtisadi üstünlüklərin mühüm elementi olaraq ölkəmizin maraqlarına uyğun dünya bazarına ən müasir və güclü təsir mexanizmi kimi istifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bu təsir alətindən tam istifadə etmək üçün ixrac siyasətini optimallaşdırılmalıdır.

Azərbaycan üçün tranzit ticarət (digər MDB ölkələrin tranzit potensialını nəzərə almaqla) MDB-nin enerji bazarının spesifikasiyası ilə əlaqəlidir. Hazırda qeyd olunan bazarda, məlum olduğu kimi, Rusiya apancı mövqeyə malikdir. Məhs Rusiya enerji daşıyıcılarının əsas hissəsini regiondan dünya bazarına ixrac edir və digər MDB Ölkələrinin ixracına da müəyyən mənada nəzarət edir. Azərbaycan qərb neft TMK- nın xam neftin nəqli üzrə Xəzəryanı layihələri razılaşdırarkən (Bakı - Ceyhan əsas neft ixracı kəməri və Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən Transxəzər qaz kəməri - Bab - Ərzurum) Rusiya ərazisindən keçən neft kəmərləri ya artıq tikilmiş (Bab - Novorossiysk) və ya istismara verilmək ərafəsində idi (əsasən Rusiya ərazisindən keçən birgə Tengiz - Novorossiysk neft kəməri).

Bəzi ölkələr, məsələn, Ukrayna, yeni geoiqtisadi perspektivlərin açılması, o cümlədən, Belarus ərazisi və yaxud Baltik dənizinin dibi ilə keçən qaz kəmərləri tikintisinin nəticəsində uzunmüddətli inhisarçı statusunu son illər ərzində itirmişdir. Rusiya enerji daşıyıcılarının ixrac yollarının diversifikasiya strategiyasını işləyərək reallaşdırır. Bu strategiyanın əsas məqsədlərindən biri əsas tranzit ölkəsi olan Ukraynadan yüksək dərəcədə asılılığını azaltmaqdır. Trans Qara-, dəniz“Mavi axın” layihəsi ildə Türkiyəyə 16 mlrd kub m qazın nəqlini planlaşdırır. İlkin layihəyə əsasən qaz ixracı 2002-ci ildə başlamış və planlaşdırılmış layihə gücünə 2008-ci ildə - nail

olunacaqdır. Hazırda “Qazprom¹¹” dörd Avropa qaz nəhənginin dəstəyi ilə (İtalyan ENİ, fransız Gaz de France, alman Ruhrgaz və Wintershall şirkətləri) faktiki olaraq Polşa və Slovakiyaya qaz kəmərlərinin çəkilməsi haqqında razılıq əldə etmişdir ki, bu da Ukraynanın ərazisindən ildə qaz nəqlini 32 mlrd, kub m. azaldacaqdır. Bu yaxınlarda Rusiya-Finlandiya “Nordtransqaz” müştərək müəssisəsi ildə 20-30 mlrd kub m qaz nəql etmək imkanına malik olan Baltik dənizinin dibi ilə aparılan Şimal qaz kəmərinin tikintisinin TIƏ layihəsinin işlənməsini başa çatdırmışdır .

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın iqtisadiyyatının struktur yaradan istiqamətində fəallaşması qonşu ölkələrin siyasi və iqtisadi təzyiqinə müqavimət göstərmək məqsədilə qazın tranzitinə olan inhisarından istifadə etmək siyasətinə uyğun olaraq ortaya qoyulmuşdu. Rusiya beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas prinsiplərindən olan qarşılıqlı faydalılıq və həmrəylik prinsiplərini pozaraq dünya bazarının bu sektorunun ələ etməyə cəhd göstərir.

Bununla yanaşı tranzit probleminin siyasi həlli ilə bu istiqamətdə Azərbaycan üçün yeni imkanlar açılır: belə ki, Ölkə və xarici ekspertlərin rəylərinə görə növbəti iki onillikdə enerji resurslarına, o cümlədən neftə olan tələbin kəskin dərəcədə artması gözlənilir. Bununla yanaşı Azərbaycan və regionun digər ölkələrindən ixracın artması - hesabına enerji resursları İstehlakının artması müşahidə olunur, Qeyd etmək lazımdır ki, Avropada neftə olan tələbin ən yüksək həddi 2010-cu ildən sonra gözlənilir. Buna görə MDB ölkələrinin neft nəqli sahəsinin inkişaf perspektivlərinə birbaşa, ya dolayısı ilə ənənəvi neft hasilatı və istehlakı regionlarında baş verən dinamik meylləri və prosesləri nəzərə alaraq xarici iqtisadi əlaqələrin bu sahədə kooperasiyanın güclənməsinə yönəlmiş yeni yanaşmaların işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Azərbaycanın sənaye-ixrac potensialı və ticarətinin inkişafına orta və uzun müddətli təsir göstərən meyllər arasında əsas diqqət aşağıdakılara yetirilməlidir:

Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərində neft hasilatı və neft emalı müəssisələrinin strukturunun optimallaşdırılması və özəlləşdirilməsi proseslərinin fəallığı; Xəzər regionu ölkələri və Rusiyada neft hasilatının artması; Rusiya və Qara dəniz – Aralıq dənizi hövzəsində əlavə neft nəqli marşrutlarının yaradılması və

inkişafı; Bosftxv probleminin həlli.

Aydındır ki, yuxarıda qeyd olunanlar potensial tranzit ölkələri arasında enerji daşıyıcıları mənbələri və onların nəqlinə nəzarəti həyata keçirmək uğrunda rəqabətin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan enerji daşıyıcılarının nəqli yolları və satış bazarlarının diversifikasiyasını nəzərə almaqla Ukrayna, istehsalçılarla istehlakçıları birləşdirən tranzit ölkə kimi Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə, şübhəsiz, Avropa enerji bazarının liberallaşdırılması və ənənəvi enerji ixrac axınlarının yenidən istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan üçün mühüm tranzit ölkəsi rolunu oynaya biləcək Ukraynanın beynəlxalq ticarətinin inkişafında subregional amillər əhəmiyyətli rol oynayır. Hələ sovet dövrlərində regionlararası əməkdaşlıq məsələsinin aktuallığına baxmayaraq bu sahədə arzuolunan inkişafa nail olunmadı.

Ukraynanın Avropa regionları şəbəkəsinə qoşulması praktiki cəhətdən daha əhəmiyyətlidir, çünki bu regionlar vasitəsilə getdikcə artan beynəlxalq ticarət əlaqələri həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq Avropa regionları kontekstində ekspertlər tərəfindən Azərbaycandan əmtəə axınlarının artmasına səbəb olacaq Ukraynanın aşağıdakı transsərhəd əməkdaşlığının coğrafi istiqamətləri göstərilir: Ukrayna - Macarıstan əməkdaşlığı, Ukrayna - Polşa əməkdaşlığı, Ukraynanın Bolqarıstan və Türkiyə ilə transsərhəd əməkdaşlığı və s.

Bir sıra MDB ölkələri üçün Avropa İttifaqı ilə ümumi azad ticarət zonasının yaradılması xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu ölkəmizdən enerji daşıyıcıların nəqlinə pozitiv təsir göstərə bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu yalnız iqtisadi məsələ deyil və bu məsələnin həlli dissertasiyada nəzərdən keçirilən problemlərə nisbətən böyük sayda ekzogen məsələlərlə bağlıdır.

II FƏSİL: Azərbaycanın ixrac siyasətinin iqtisadi əsasları və ixrac potensialının tədqiqi.

2.1. İxrac siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının beynəlxalq təcrübəsi:

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində inkişafı ixrac strategiyasına əsaslanır. Qloballaşma şəraitində ixrac strategiyası cəmiyyətin geniş təkrar istehsalı, eləcə də beynəlxalq bazarda rəqabət yolu ilə özünün zəruri funksional parametrlərini təmin etmək qabiliyyətini xarakterizə edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün hazırlanmış və uyğunlaşdırılmış belə strategiya obyektiv olaraq iqtisadi strukturların məqsədyönlü təzələnməsini, dünya iqtisadiyyatında iqtisadi üstünlüyü təmin edəcək sahələrin yenidən qurulması və modəmləşdirilməsini tələb edir.

Cədvəl 2.1.1.

Dünya ixracının əmtəə strukturu (ümumidə %-lə)

	Faktiki		Qiymətləndirmə		və
	199	200	2005	2010	2015
A. Hazır məhsullar	70,	77,5	80,8	83,2	85,3
B.Xammal və yarımfabrikatlar	17,	12,5	10,4	8,9	7,6
A-nın B-yə nisbəti %-lə	405	620	777	935	1122

Mənbə: Будкин В. Проблемы и перспективы отраслевой реструктуризации мировой торговли и Стратегия развития (экономика, социология, право): Наук, журн. - №1- - К.: НАУ, 2016. - С.3.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra postsovet ölkələrində ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması ilə bağlı dünya praktikasına və digər ölkələrin təcrübələrinə əhəmiyyət verilmir.

İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası prosesinin inkişafının vacib tərkib elementidir. Bu istiqamətdə bir sıra uğur qazanmış ölkələrin təcrübələri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Cənub-Şərqi Asiya Ölkələrində ixraca maliyyə dəstəyi tədbirləri

Tənzimlənin alətləri	Hindistan	Malayziya		Filippin	Tayland	Koreya Respub.		İndoneziya	Yaponiya
İxracın maliyyələşdirilməsi	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə
İxrac sığortası və zəmanəti	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə	Hə
İxrac subsidiyaları	Yox	Yo	Hə	Hə	Hə	Yo	Yox	Yo	Yo

Ona görə də ixrac potensialının formalaşdırılması təcrübəsinin milli səviyyədəki nailiyyətlərlə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi müvafiq məqsədlərə nail olmaq üçün lazımı optimal praktiki mexanizmlərin yaranmasına imkan verəcəkdir.

Bununla yanaşı, dünya təcrübəsini nəzərə almaqla müvafiq mexanizmlərin yaradılması tipik səhvlərə yol verilməməsinə və yalnız daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanan milli modelin qurulması zamanı qaçılmaz olan çatışmazlıqların yaranmamasına səbəb olacaqdır.

İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq praktikanın müxtəlifliyini nəzərə alaraq, ayrı-ayrı ölkələrin spesifik xüsusiyyətini xarakterizə edən imkanlarını müəyyən etmək lazımdır. Təsdiq etmək olar ki, hər bir ölkə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və hər bir ölkədə transformasiya prosesləri spesifik yollarla reallaşdırılır. Lakin son illərin təcrübəsi sübut edir ki, problemlərin böyük əksəriyyəti oxşar təbiətə və həlli mexanizmlərinə malikdir, Aydın ki, bu cür praktikanın əsaslı təhlil edilməsinə və adekvat qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır.

İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq praktikanı xarici ticarət siyasəti alətlərinin inkişafı kontekstində təhlil etmək olar. Belə ki, makroiqtisadi təhlil səviyyəsində idxal və ixracın əmtəə strukturunun təhlili son dərəcə vacibdir, idxal və ixrac tarif mexanizmlərindən istifadə edilməsi praktikası[^] ümumiyyətlə bir sıra dövlətlərin, xüsusilə qərb dövlətlərinin yaranmasının tarixi amillərindən biri kimi qiymətləndirilir [9, s,76].

Məsələyə digər aspektlər də əlavə edilməlidir: birincisi, xarici ticarət siyasətinin bütün alətləri xüsusi təsir istiqamətlərini nəzərdə tutur; ikincisi, xarici ticarət siyasətinin bu və ya digər variantının reallaşdırılması həm müəyyən üstünlüklərlə, həm də çatışmazlıqlarla müşayiət edilir. Hər bir konkret halda bu onu bildirir ki, ixrac və idxal axınlarına bu və ya digər təsir alətlərinin tətbiq edilməsi bir tərəfə fayda verdiyi təqdirdə digər tərəfin iqtisadi vəziyyətini pisləşdirir. Mövcud reallıqları və nəticələri nəzərə alaraq, müasir dünya ixrac potensialının formalaşdırılmasının yeni və sintez edilmiş modelinə doğru çox sürətlə irəliləyir. O, yalnız istehsalın texnoloji bazasının keyfiyyətə dəyişməsi, resurs və enerji qoruyucu texnologiyaların tətbiqi ilə deyil, həmçinin istehsal, mübadilə və istehlak prosesinin strukturu, məzmunu və xarakterində, cəmiyyətin institusional strukturunda mühüm prinsiplial dəyişikliklərin edilməsilə xarakterizə olunur.

İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması təcrübəsinin öyrənilməsi üçün bu prosesin istiqamətlərinə cavab verən dəqiq müəyyən edilmiş meyarlara uyğun olaraq ölkələrin təsnifləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ixrac imkanlarının və ixrac potensialının təhlili real kontekstdə, yəni iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

İqtisadiyyatın açıqlığı onun beynəlxalq ticarətdə iştirakı ilə xarakterizə olunur. Açıqlıq dərəcəsi xarici ticarətin ÜDM-də payı, ticari və qeyri-ticari malların həcmnin nisbəti, idxala son hədd meyilliliyi kimi Ölçülür. Konkret olaraq, açıqlıq səviyyəsinin indikatorları ayrı-ayrı ölkələrin ixrac parametrləri ola bilər. Bununla yanaşı, ixracın ÜDM-ə nisbəti həmçinin ölkənin dünya iqtisadi məkanına inteqrasiya səviyyəsini xarakterizə edir, maliyyə və əmtəə resurslarının hərəkətinin həcminə görə onun dünya bazarında müəyyən sektorun ələ alınmasında potensial imkanları müəyyənləşir.

ÜDM-nin strukturunda ixracın xüsusi çəkisi ölkə iqtisadiyyatının xarakterindən asılı olaraq kifayət qədər fərqlənir, İxrac nisbəti göstəriciləri üzrə iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsinə görə Lüksemburq, İrlandiya lider ölkələr kimi xarakterizə edilə bilər. Belçika, Niderland, Finlandiya və Avstriya kimi nisbətən kiçik ölkələr onlardan

bir qədər geridə qalır. Bunun əksinə olaraq, Almaniya, İtaliya və Fransa kimi iqtisadi cəhətdən lider ölkələr nisbətən aşağı göstəricilərə malikdir. Belə situasiya diqqətin bu ziddiyyətin səbəbinin təhlilinə cəmləşdirilməsinin zəruriliyi məsələsini qarşıya qoyur. Aydınır ki, ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübənin bu kontekstdə təhlili zamanı ticarətin strukturuna nəzər yetirmək lazımdır. Dünyanın tanınmış iqtisadçıları S.Fişer, R.Dombuş və R.Şmalenzi üç əsas ölkə qruplarında ticarətin strukturunu təhlil edirlər: sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, iqtisadiyyatların transformasiya edən Ölkələr (şərq iqtisadi sistemi) və inkişaf etməkdə olan ölkələr [8, 74].

Buna əsaslanaraq [19, s.3], artıq əvvəlki fəsildə (birinci fəsildə) qeyd edilmiş əsas qanunauyğunluğu dəqiqləşdirmək olar. Birincisi, dünya ticarətinin böyük hissəsi sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında baş verir. Dünya ixracının 65%-dən çoxu bu ölkələrin payına düşür ki, bu da təxminən onların dünya gəlirləri ndəki xüsusi çəkisinə uyğun gəlir. İkincisi, dünya ixracının təxminən 23%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrin, 10%-i isə şərq iqtisadi sistemi ölkələrinin payına düşür. Üçüncüsü, ticarətin mərkəzində sənaye və informasiya cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr dayanır. Bu onunla sübut edilir ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdən ixracın çox böyük hissəsi sənaye və informasiya cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Misal üçün, zəif inkişaf etmiş ölkələrdən sənaye və informasiya cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə ixracın həcmi ümumi ticarətin 15%-ni, digər zəif inkişaf etmiş ölkələrə ixracın həcmi isə dünya ticarətinin cəmi 6%-ni təşkil edir. Dördüncüsü, zəif inkişaf etmiş ölkələr arasında ticarətin həcmnin az olması onunla izah edilir ki, ixracın böyük hissəsini xammal məhsulları təşkil edir və bunlar da əsasən sənayecə İnkişaf etmiş ölkələrin istehsalında istifadə edilir. Buna görə də, beynəlxalq ticarətin predmeti məhz onların iştirakı ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında cəmləşir.

İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması tizr'ə beynəlxalq praktikanın, ölkənin regional monsubluğundan asılı olaraq tədqiq edilməsi müəyyən maraq doğurur. Ayrı-ayrı ölkələrin və onların qruplaşmalarının ixrac siyasətlərini təhlil edərkən onların arasında Latın Amerikasını, Şərqi Asiya, Afrika, Çin, eləcə də

Mərkəzi-Şərqi Avropa və Yeni müstəqil dövlət modellərini ayırmaq olar.

Latin Amerikasını modeli onunla xarakterizə edilir ki, xarici tarazlığın təmin edilməsi ilə bağlı böyük problemi olan region ölkələrinin əksəriyyəti ixrac fəallığının potensialının yaradılmasına diqqət yetirirlər. Bu, ixrac fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi sxemindən istifadə ilə müşahidə edilir. Bununla yanaşı, region ölkələrinin ixrac siyasəti nəticə etibarilə Şərqi Asiya ölkələrindəki kimi yüksək texnologiyalardan istifadə etməklə uzunmüddətli möhkəm rəqabət üstünlüyü sisteminin inkişafına əsaslanmır. Bundan əlavə, ixrac potensialının artırılmasında xarici kapitalın rolu kifayət qədər mülayimdir.

Şərqi Asiya modeli ölkələrdən asılı olaraq dəyişən geniş spektrli göstəricilərlə xarakterizə edilir. Belə ki, Malayziyada və Sinqapurda ixracyönümlü artım daha çox xarici investisiyalarla və ticarət siyasətinin neytrallığı prinsipi əsasında liberallaşdırılan ticarət sistemi ilə əlaqədardır. Koreya və Tayvanda isə seçilmiş istiqamətlərdə milli mal istehsalçılarının ixrac fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi siyasətindən fəal surətdə istifadə edilməsindən asılıdır. Regionda ixrac fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi mexanizmindən daha geniş istifadə edilir və onun daimi fəaliyyət göstərməsi üçün uzunmüddətli ixrac əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi və onlara bank xidmətlərinin göstərilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış təsisatlar yaradılmışdır.

Afrika modeli uzun müddət ərzində monokultur və diversifikasiya olunmamış ixrac fəaliyyəti ilə xarakterizə edilir ki, bunun da qiymət dəyişikliklərindən asılılığı böyükdür və ona görə də dinamikliyi yüksəkdir (artım dinamikası deyil, konyunktur dəyişikliyi mənasında). İnkişafın ilkin mərhələsində Afrika dövlətləri ixracyönümlü sektora sərt nəzarət həyata keçirirdilər. 80-ci illərin ortlarından dövlətin təsirinin azaldılması, o cümlədən strateji ixrac nəzarət orqanlarının ləğv edilməsi məqsədilə islahatlar həyata keçirilir. Bununla yanaşı, ixracın strukturunun diversifikasiya edilməsi üzrə tədbirlər sistemi yaradılır - həm milli kapitallızmdə də xarici investisiyalı firmaların inkişaf etdirilməsi hesabına.

Çin modeli fəal ixrac siyasətinin aparılmasına istiqamətlənmişdir ki, bu da

ixracın kifayət qədər yüksək inkişaf dinamikasında öz əksini tapmışdır. Məhz buna görə də ixracın ÜDM-də payı sürətli tempiylə artır. Bu modeldə bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü ərzində tarif və qeyri-tarif tənzimləyicilər, həmçinin xüsusi təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanları saxlanılır. İxrac potensialının artırılması məqsədilə Çində ixrac bazalarının genişləndirilmiş şəbəkələri və ixtisaslaşdırılmış ixrac müəssisələrinin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Mərkəzi-Şərqi Avropa modeli ixracı artımının xeyli sürətlənməsi ilə xarakterizə edilir ki, bu da xarici ticarət əməliyyatlarının liberallaşdırılması, o cümlədən ixrac fəaliyyətində məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, həmçinin makroiqtisadi sabitləşdirmə üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, struktur dəyişikliklərinin sürətləndirilməsi nəticəsində baş vermişdir. Bu, region ölkələrinin ixracdan asılılığı böyük olduğundan sabit artım modelinə keçid zamanı istehsalın dayanmasının aradan qaldırılmasında əsas amil oldu.

Yeni müstəqil dövlətlərin ixrac modeli onların transformasiya yoluna qədəm qoyması ilə bütövlükdə ixracın fəal inkişafına doğru meyilliliyi əks etdirdi ki, bu da ixracın müsbət dinamikasına səbəb oldu. Regionun bütün ölkələrini üç tipə ayırmaq olar. Birinci tip ölkələrdə makroiqtisadi siyasət ixracın sürətli liberallaşdırılmasını, ixrac potensialının, hər şeydən əvvəl, inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında tamamilə reallaşdırılmasını dəstəkləyirdi. İkinci tip ölkələrdə makroiqtisadi siyasət ilkin mərhələdə müəyyən məhdudiyyətlər saxlanılmaqla ehtiyatlı və dalğavari liberallaşdırma ilə həyata keçirilirdi. Üçüncü tip makroiqtisadi siyasətə malik ölkələr ixracı, hər şeydən əvvəl, öz iqtisadi potensialının radikal modernləşdirilməsi (dövlətin və onun ixtisaslaşdırılmış institutlarının nəzarəti altında modernləşdirmə) üçün maliyyə resurslarının əldə edilməsi mənbəyi kimi qiymətləndirir.

İxrac potensialı öz xarakterinə görə nəinki dünya regionlarından və milli inkişaf modelinin konkret xüsusiyyətlərindən, eləcə də təbii potensial, resurs bölgüsü və cəmiyyətin sivilizasiya səviyyəsindən asılı olan spesifik göstəricidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üzrə tanınmış mütəxəssis Q.Şnätserin qeyd etdiyi kimi,

“iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələr nəticədə adətən kənd təsərrüfatı məhsulları, yanacaq, neft və mis kimi mineral və metal ixracından asılı olur. Bir çox belə ölkələrdə milli gəlirin böyük hissəsi bir məhsul ixracından asılı olur. Buna Nigeriyani misal göstərmək olar. Belə ki, Nigeriya ixrac gəlirlərinin təxminən 80%-ni neft ixracı hesabına əldə edir və ona görə də dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində problemi ilə üzləşmişdi ki, bunu da o neftin qiyməti yüksələn zaman satışdan əldə olunan gəlirlər xeyli artdıqda yığmışdır” [9, s 141].

Əsasən kənd təsərrüfatı və faydalı qazıntı məhsullarının ixracından asılı olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrlə ticarət zamanı adətən əlverişsiz mövqedə olurlar. Real idxalın müəyyən həcminə görə real ixracın müəyyən miqdarını ödəmək lazım gəldiyi ticarət şəraitinin əldə edilməsi inkişaf etmiş ölkələr üçün faydalıdır. Belə ki, məsələn, Braziliya kofesi və ya Meksika neftinin dünya qiymətləri Amerika kompyuterləri və yapon avtomobillərinin qiymətləri ilə müqayisədə olduqca tez-tez dəyişir. Deməli, aydındır ki, kofe və neftin qiymətləri aşağı düşərsə, Braziliya və Meksika öz gəlirlərinin böyük hissəsini sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin məhsullarının, məsələn, kompyuter və avtomobil idxalına, əksinə isə öz gəlirlərinin az hissəsini kofe və neftin alışına sərf etməli olacaqlar. Bununla yanaşı, qiymətlərin geriyə dinamikası tez-tez tənzimləyici tədbirlərin tətbiq edilməsi nəticəsində çətinləşmişdir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin ixrac etdikləri məhsulların bir çox növlərində kəmiyyətə dəyişməyən müəyyən tələb mövcuddur. Əgər həmin məhsulların qiymətləri aşağı düşərsə, onda tələbin proporsional artımı hesabına gəlirlərin kompensasiya edici artımı baş verməyəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələr arasında ticarətin inkişafı, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi əsasında dünya bazarının formalaşması, dünya təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşməsi, iqtisadiyyatların əsaslandırılmış sürətdə inteqrasiyası, transmilli korporasiyaların meydana gəlinəsi dünya təsərrüfatının möhkəmlənməsinə, ixtac potensialının artımının dünya iqtisadiyyatının sabitliyindən asılılığının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Güclü ixrac potensialının formalaşdırılması praktikasında xarakterik hadisə,

məsələn, Yaponiyada baş verdiyi kimi, elmi-texniki işləmələrin inkişafının milli səviyyədə stimullaşdırılmasıdır. Yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi, bir tərəfdən, ictimai istehsalın sahə strukturunun yenidən qurulmasına, digər tərəfdən isə yüksək texnoloji məhsullara tələbin və onun maliyyə həcminin çox olması nəticəsində ixracın dəyərinin artmasına səbəb olan əsas amildir. Qabaqcıl texnologiyaların və keyfiyyət standartlarının sürətlə mənimsənilməsini, dünya bazarına və beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində əsaslandırılmış şəkildə inteqrasiyanı nəzərdə tutan milli iqtisadiyyatın açıqlığı İnnovasiya sahəsində sürətli tərəqqinin vacib ilkin şərtidir. Lakin belə açıqlıq innovasiyaları qoruyan infrastrukturların kifayət qədər inkişaf etməməsi və stimullaşdırma sisteminin az effektiv olması zamanı onların ölkə həddlərindən kənara axınına səbəb olur. İnnovasiyalara əsaslanan yeni sahələrin inkişafı dövlət tərəfindən kömək və müdafiəni tələb edir. Çünki yeni texnologiyalar sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyin saxlanması və möhkəmləndirilməsi milli ixrac potensialının gələcəkdə genişləndirilməsinin əsasını təşkil edir.

Sənaye və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini qiymətləndirən zamanı ölkə ərazisində istehsal edilən ixracönlü məhsulların həcmi deyil, onun keyfiyyəti və strukturu, dünya bazarı tələbinə həssaslığı ön plana çıxır. Sonuncu başlıca olaraq elmi-texniki inkişaf və istehsalın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Digər ölkələrin ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması təcrübələrini ümumiləşdirərək, belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu sahədə uğura o ölkə nail olmuşdur ki, hökuməti bu sahənin inkişafı siyasətinin formalaşdırılmasından imtina etməmiş və bu siyasətin özü milli iqtisadiyyatın strukturlarının inkişafına kompleks yanaşmanı və xarici iqtisadi əlaqələrin ümummilli maraqlar əsasında qurulmasını nəzərdə tutur.

Bu paraqrafda ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq praktikanın tədqiqi aşağıdakı nəticələrin çıxarılmasına imkan verir:

1. İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq praktikanın tədqiqi təsdiq edir ki, o, ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası

prosesinin inkişafının vacib tərkib elementidir. İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması təcrübəsinin milli səviyyədəki nailiyyətlərlə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi müvafiq məqsədlərə nail olmaq üçün lazımi optimal praktiki mexanizmlərin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Dünya təcrübəsini nəzərə almaqla müvafiq mexanizmlərin yaradılması tipik səhvlərə yol verilməməsinə və milli modelin qurulması zamanı qaçılmaz çatışmazlıqların yaranmamasına səbəb olacaqdır.

2. İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübədən nəticə çıxararaq Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətin bu sahəsi ilə bağlı siyasətin hazırlanması zamanı aşağıdakı qanunauyğunluğun nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılmasında o ölkələr uğur qazanmışdır ki, onların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyası dövlət siyasəti dərəcəsinə yüksəldilmişdir;
- ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə dövlətin siyasəti ümummilliyet maraqlarının əldə edilməsinə yönəlmiş (dünya iqtisadi məkanında milli iqtisadiyyatlarla mübarizədə daimi sektorları ələ almaq)* kompleks xarakter daşımış (milli iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulmasında dünya bazarı tələbləri nəzərə alınmış və bu kontekstdə iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşdırılmış sektorları yaradılmışdır) və dünya iqtisadi məkanında rəqabətqabiliyyətli ixrac potensialının formalaşdırılması ideyasına əsaslanmışdır;
- ixrac potensialının formalaşdırılması və onun reallaşdırılması dövlətin fəal iqtisadi müdaxiləsi ilə baş vermişdir ki, bu da Özünü məqsədyönlü investisiya qoyuluşlarında, subsidiyalarda, güzəştlərin tətbiq edilməsində və s. göstərmişdir;
- dövlətin ixrac potensialının formalaşdırılmasında iştirakı milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşdırılmış sektorları, “onun cavan sahələri”, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin subyektləri ilə bağlı proteksionizm siyasətinin səmərələşdirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur;

- ixrac potensialının effektiv reallaşdırılmasına doğru gedən yol ölkənin regional qruplaşmalara, dünya bazarında hakim mövqeyə malik ölkələrə qoşulmasından keçmiş və keçir; bu, ölkələrin regional, qrup və ikitərəfli əmək bölgüsü sistemində maksimum fəal iştirakını tələb edir.

Dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyətinin effektivliyi ixracın həcmının sürətlə artımı və dünya bazarına sabit çıxışın əldə edilməsilə ölçülür.

2.2. Transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritetləri və istiqamətləri:

Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritet istiqamətlərinin axtarışı nəinki milli iqtisadiyyatın inkişafının təsirli xarici amillərinin təmin edilməsi üçün, eləcə də, struktur islahatların həyata keçirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Əsasən ölkələrin ixracyonümlüyünün gələcək inkişaf prioritetləri və istiqamətlərindən asılı olan effektiv bazar islahatlarının həyata keçirilməsi, eyni zamanda, ölkədəki makroiqtisadi situasiyanın dayanıqlığı, ictimai istehsalın mövcud strukturu ilə təmin edilir.

Qlobal rəqabətin güclənməsi və bazar strategiyasının diversifikasiyası şəraitində beynəlxalq iqtisadi proseslərin müasir qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi açıq iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı üçün praktiki əhəmiyyətli məsələdir. Bununla əlaqədar olaraq, D.Lukyanenko qeyd etmişdir ki, “qlobal iqtisadi inkişafın yeni meyillərinin, qanunauyğunluqları və qanunlarının dərinlən öyrənilməsi milli və beynəlxalq proqramların, transformasiya, siyasi və iqtisadi sistemlərin inkişaf strategiyalarının hazırlanmasının əsas istiqamətidir”, bu problemin “müasir biliklər səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi əsas konseptual konstruksiyaların və elementlərin müəyyən edilməsinə imkan verir ki, bundan da belə nəticə çıxır ki, qlobal iqtisadiyyat bütöv sistem kimi tədqiq edilməlidir”. Hazırda makroiqtisadi təhlilin gedi şalında biz tez-tez beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas forması olan xarici ticarət problemlərilə rastlaşırıq. Burada xarici ticarətin istehsalın, məşğulluğun, qiymətin və digər

dəyişənlərin səviyyəsinə təsiri nöqtəyi-nəzərindən makro yanaşma və xarici ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində yaranan iqtisadi agentlərin qazanc və itkiləri nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq mübadiləyə cəlb edilən ayn-ayn mal bazarlarının mikro təhlili bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, məlum olduğu kimi, ixracın və idxalın həcmi ümumi daxili məhsulun (ÜDM), məşğulluğun və digər makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə, eləcə də bütövlükdə makroiqtisadi tarazlığa birbaşa təsir göstərə bilər. Xaricdə yerli məhsullara tələbin çoxalması ilə əlaqədar olaraq, ixrac sahələrində istehsalın artımı ölkənin ÜDM-in həcmi yüksəldir. Əksinə, idxalın artımı digər ölkədə istehsal olunan məhsullara daxili tələbin bir hissəsini sındırır və beləliklə də daxili istehsalın stimulu azalır ki, bu da ÜDM-in aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Hazırda beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində birinci planda rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi və saxlanılması problemi dayanır. Dünya bazarında liderliyə nail olmaq və onu qoruyub saxlamaq üçün yüksək keyfiyyətli məhsul təklif etmək və qiymət rəqabətinə davam gətirə bilmək lazımdır. Həqiqətən də, hazırda heç bir ölkə əmtəə və xidmətlərin bütün nomenklaturası üzrə rəqabətqabiliyyətli ola bilməz və heç bir ölkənin nail olduğu rəqabət üstünlüklərini bütün dövrlərdə qoruyub saxlamasına zəmanəti yoxdur. Rəqabət üstünlükləri daim qorunmalı, himayə edilməli və genişləndirilməlidir.

Milli iqtisadiyyat sahələrinin rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması prosesində əsas rol dövlət oynayır və onun rolu bu prosesin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif olur. Buna aid ola bilər: məqsədli kapital qoyuluşları; ixracın həvəsləndirilməsi; kapital axınlarının birbaşa tənzimlənməsi; ilkin mərhələdə daxili istehsalın müvəqqəti müdafiəsi və rəqabətin stimullaşdırılması; vergi sistemi vasitəsilə dolayısı ilə tənzimləmə, bazar infrastrukturalarının və bütövlükdə biznes üçün informasiya bazalarının inkişaf etdirilməsi; elmi-tədqiqatların maliyyələşdirilməsi; təhsil müəssisələrinə yardım göstərilməsi və s. Təcrübə göstərir ki, heç bir ölkədə rəqabətqabiliyyətli sahələrin yaradılması dövlətin bu və ya digər formada iştirakı olmadan baş verməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hökumətin rolu o vaxt müsbət ola bilər ki, o, uyğun gələn siyasəti seçir və işləyib hazırlayır. Əgər

hökumətin hazırladığı siyasət ölkənin iqtisadi inkişafına kömək etmirsə, onda onun rolu mənfidir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri adətən praktiki məqsədlərə bağlıdır: iqtisadi faydanın əldə edilməsi, milli istehsalın artımının təmin edilməsi. Praktikada vahid, ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi mövcud deyil. Yuxarıda qeyd olunmuş nəzəriyyələrlə yanaşı digər alternativ konsepsiyalar, müddəalar və prinsiplər işlənib hazırlanır və istifadə edilir. Mövcud nəzəriyyələrin heç birində xarici ticarət axınlarına, onun dinamikası və strukturuna təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmır. İqtisadi nəzəriyyədə təcrübələr ümumiləşdirilir, prinsiplər müəyyən edilir, lakin hazır reseptlər yoxdur. Ona görə də, müxtəlif nəzəriyyələri ümumiləşdirərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, hər bir ölkə özü üçün adekvat xarici ticarət siyasəti hazırlayır.

Xarici ticarət beynəlxalq mübadilədə iştirak edən hər bir ölkə üçün müəyyən fayda gətirir və əhalinin ayn-ayn qruplarının maraqlarına müxtəlif dərəcədə toxunur. Ticarət ölkədə bol olan resurslardan geniş istifadə etməklə istehsal olunan məhsulların ixracı və eləcə də, İstehsalı üçün zəruri resursları olrçıayan və ya kifayət etməyən əmtəə və xidmətlərin idxalı zamanı ölkəyə fayda gətirir. Hazırda ticarət - yalnız əmtəələrin deyil, həmçinin maliyyə, telekommunikasiya, nəqliyyat, turizm hüquq və məsləhət xidmətlərinin mübadiləsini, eləcə də işçi qüvvəsinin və s. miqراسiyasını əhatə edir.

Xarici ticarətin inkişafı ölkənm nisbi üstünlüyə malik olduğu məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına imkan verir. Beləliklə də, ticarət edən ölkədə istehsalın strukturu və deməli, istehsal amillərinə tələbin strukturu dəyişikliyə məruz qalır. Ayrı-ayrı mal bazarlarında və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında müxtəlif ölkələr müxtəlif mövqe tuturlar. Öz maraqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq ticarətin hər bir iştirakçısı müəyyən təsir göstərməyə, yəni bu sahədə müəyyən siyasət aparmağa cəhd edirlər.

Xarici ticarət siyasəti nədir? T.A.Aqapova görə, xarici ticarət siyasəti idxal və ya ixraca vergilər, subsidiyalar və birbaşa məhdudiyətlər tətbiq etmək vasitəsilə xarici

ticarətin həcminin dövlət tənzimlənməsi ilə əlaqədar hökumətin büdcə-vergi siyasətinin nisbətən müstəqil istiqamətidir [13, s.306].

Müasir dünyada müxtəlif ölkələr milli maraqlardan irəli gələrək müxtəlif xarici ticarət siyasətinə malik olurlar. Baxmayaraq ki, məzmununa görə onlar müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqlənirlər, lakin azad ticarət siyasəti və ya proteksionizm, siyasəti çərçivəsindən kənara çıxıb bilmirlər.

Bu tərif xarici ticarət siyasətinin mahiyyətini açmır, maliyyə xarakteri daşıyır və nə üçün ABŞ, Yaponiya, Fransa kimi sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumları dövlət büdcəsinin az bir hissəsini, təqribən 1%-ni təşkil edir [13, s.155-156], nə üçün ABŞ və digər ölkələrin ərazilərinə bir çox məhsullar gömrük rüsumu tutulmadan idxal edilir, eyni zamanda bəzi mallardan (ümumi əmtəə nomenklaturasının 5%-i) yüksək rüsumlar tutulur (tütün məmulatları və içkilər) kimi sualları izah etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən ölkələr hazırda dövlət büdcəsinə gəlir gətirməyən qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiq edilməsinə tez-tez meyil edirlər.

Bu problemə digər baxış Pol Samuelson və Ronald Conson tərəfindən işlənilib hazırlanmış spesifik amillər nəzəriyyəsində əks edilmişdir. Nəzəriyyədə əsaslandırılır ki, ticarət siyasəti gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi alətidir. Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ticarət maneələrinin tətbiq edilməsi zamanı cəmiyyətin bəzi seqmentləri digərlərin maraqlarının sıxışdırılması hesabına fayda əldə edirlər ki, bu da müəyyən qrup əhalinin dəstəyini alan hər hansı bir siyasi partiyanın həyata keçirdiyi proteksionizm siyasətindən başqa bir şeyi ifadə etmir. Xarici ticarətim⁵ gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsiri onunla izah edilir ki, resurslar sahələr arasında dərhal və əlavə xərclər olmadan yəni dəyişə bilmir. Sahələr tətbiq edilən istehsal amillərinə görə fərqlənirlər: ölkədə istehsal olunan mal dəstində dəyişikliklər bir istehsal amilinə olan tələbi azaldır və digərinə olan tələbi yüksəldir. Ona görə də, xarici ticarət həmişə birmənalı olaraq o qədər də faydalı olmur. Baxmayaraq ki, xarici ticarət bütövlükdə bütün ölkələrə faydalıdır, lakin o bəzən, heç olmazsa qısamüddətli planda ölkə daxilində çoxlu əhali qruplarına ziyan vura bilər. Məhz ona görə də tez-

tez görmək olar ki, ticarətdən zərər çəkmiş ayrı-ayrı sosial qruplar necə hökumətin ticarəti məhdudlaşdırmasına və öz gəlirlərini müdafiə etməsinə nail olurlar.

Gəlirlərin bölüşdürülməsi hər bir ölkənin xarici ticarət siyasətinin hazırlanması zamanı mühüm rol oynayır və eyni zamanda ticarət siyasətinə istənilən realist yanaşma hazırda mövcud olan siyasi maraqları nəzərə almaya bilməz.

Pol Samuelson və Ronald Consonun xarici ticarət siyasətinə verdikləri tərifdə müxtəlif sosial qrupların maraqlarının bölüşdürülməsi nəzərə çarpdırılır və bütövlükdə ölkə üçün xarici ticarətin mürəkkəbliyi bütün genişliyi ilə əks olunur. Müəllif hesab edir ki, V.İ.Fomiçevin tərfi müəyyən dərəcədə tələblərə cavab verir. V.İ.Fomiçevə görə, “xarici ticarət siyasəti bir dövlətin digər dövlətlərlə ticarət münasibətlərinə məqsədyönlü təsiridir” [35,s 81].

Daha sonra, V.İ.Fomiçev izah edir ki, xarici ticarət siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulması dərəcəsi və üsullarının, ixrac və idxalın həcmnin, xarici ticarətin strukturunun, ixrac və idxal qiymətlərinin nisbətlərinin dəyişdirilməsi və ölkənin lazımi resurslarla (xammal, enerji və s.) təmin edilməsi.

Bəzi məqsədlər, məsələn, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulması dərəcəsi və üsullarının dəyişdirilməsi uzunmüddətli xarakterə malikdir. Digər məqsədlərə, məsələn, ixrac və ya İdxalın həcmnin dəyişdirilməsinə daha qısa aralıq vaxt ərzində nail olmaq olar.

Müasir dünyada müxtəlif ölkələr milli maraqlardan irəli gələrək müxtəlif xarici ticarət siyasətinə malik olurlar. Baxmayaraq ki, məzmununa görə onlar müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqlənirlər, lakin azad ticarət siyasəti və ya proteksionizm, siyasəti çərçivəsindən kənara çıxma bilmirlər.

Əgər azad ticarət siyasəti zamanı dövlət əsas tənzimləyici rolu bazara həvalə edərək xarici ticarətə bilavasitə təsir göstərməkdən imtina edirsə, proteksionizm siyasəti daxili iqtisadiyyatın xarici rəqabətdən qorunmasına istiqamətlənir. Azad ticarət siyasətindən fərqli olaraq, proteksionizm bazar qüvvələrinin sərbəst təsirini kənar edir. Çünki, dünya bazarında ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi potensialı və

rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi müxtəlif olduğundan, bazar qüvvələrinin sərbəst təsiri daha az inkişaf etmiş ölkələr üçün zərərli ola bilər.

Azad ticarət resursları iqtisadiyyatın nisbi üstünlüyə malik olan sahələrinə yönləndirə bilər və eyni zamanda o, ölkənin istehlak imkanlarının genişlənməsinə imkan verir. Belə ki, effektiv istehsal böyük gəlir gətirir və beləliklə də, digər ölkələrdən daha çox mal və xidmət almağa imkan yaradır. Azad ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi beynəlxalq iqtisadi mübadilədən əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin fayda əldə etməsinə imkan verir. Lakin heç vaxt və dünyanın heç bir yerində sırf azad ticarət siyasəti tətbiq edilməmişdir. Eyni zamanda proteksionizm ölkədə istehsalın müəyyən sahələrinin inkişafına səbəb olur. Aqrar ölkələrdə proteksionizm sənayeləşmənin zəruri şərti hesab edilir. Bundan əlavə, proteksionizm zamanı işsizlik müəyyən dərəcədə azaldılır. Lakin, bu siyasətin uzun müddət davam etdirilməsi ölkəni iqtisadi durğunluğa gətirib çıxara bilər. Belə ki, xarici rəqabətin aradan qaldırılması zamanı ölkə sahibkarlarının istehsalın texniki səviyyəsinin və effektivliyinin yüksəldilməsinə marağı zəifləyir.

Müasir beynəlxalq ticarətdə sırf azad ticarət siyasətinə və ya sırf proteksionizm siyasətinə malik ölkə tapmaq çətindir. Hər bir ölkə iqtisadi strategiyalarının məqsədlərindən və əlbəttə ki, milli iqtisadiyyatlarının rəqabətqabiliyyətlil iyindən asılı olaraq onlardan birinə üstünlük verərək iki istiqaməti kombinasiya etməyə çalışırlar. Keçən əsrin 50-60-cı illərində beynəlxalq iqtisadiyyat üçün proteksionizmdən daha çox liberallaşmaya və azad xarici ticarətə keçid xarakterik idi. 70-ci illərdən etibarən əks meyil güclənməyə başladı - ölkələr daxili bazarını xarici rəqabətdən qorumaq üçün bütün mümkün tarif və qeyri-tarif maneələrini artırdılar. Xarici ticarət siyasətinə bu cür ikili yanaşma hazırda bütün ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da mövcuddur, onların arasındakı nisbət isə iqtisadiyyatın rəqabət şəraiti və inkişaf mərhələsindən asılı olaraq formalaşır. Optimal xarici iqtisadi siyasətin, xüsusilə də onun reallaşdırılması yollarının işlənilməsində milli iqtisadi maraqlar anlayışının müəyyən edilməsi mühüm rol oynayır. Maraqlar haqqında dəqiq təsəvvür olmadıqda iqtisadi siyasət müxtəlif istiqamətli xarakterə malik konyunktur təsir

dəstinə çevrilir” [28, s.389].

Biz Ş. Hacıyevin effektiv ixrac siyasətinin baza amili (zəruri şərti) kimi milli maraqların götürülməsini və onun struktur transformasiyanın kompleks strategiyalarında əks etdirilməsinin zəruriliyi fikrini tam qəbul edirik və belə transformasiyanın ictimai istehsalın fərdiləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirildiyindən fərdi və ictimai maraqların koordinasiyasını tələb etdiyini xüsusi vurğulayırıq. Bir halda ki, onların sintezi ictimai məqsədlərin prioritetliyinin qəbul edilməsi əsasında həyata keçirilə bilər, onda sənaye siyasəti dövlət səviyyəsinə yüksəldilməli və iqtisadi artım bazalarının yaradılması, inkişafı və keyfiyyətə yeniləşdirilməsi üçün ölkənin resurs, hər şeydən əvvəl neft potensialının düzgün qiymətləndirilməsinə və nəzərə alınmasına istiqamətlənməlidir.

Transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritetləri və istiqamətlərinin aparılmış tədqiqi tamamilə praktiki əhəmiyyət daşıyan, eləcə də metodoloji xarakterli bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir:

1. Azərbaycanın ixrac siyasətinin ; prioritetləri və istiqamətlərinin formalaşdırılmasına ümumi yanaşmalar aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

- Coğrafi mövqeyi, beynəlxalq əmək bölgüsündə ənənəvi yeri, qazanılmış texnoloji, infrastruktur üstünlükləri, hasilat sektoru sayəsində Azərbaycan dünya iqtisadi məkanında öz mövqeyini yaxşılaşdırması üçün güclü sənaye-ixrac potensialı formalaşdırmaq imkanına malikdir;
- Buna yalnız ikinci dərəcəli üstünlüklərdən istifadə etməklə milli iqtisadi strukturların gələcək inkişafı istiqamətində əsaslandırılmış milli siyasətin həyata keçirilməsilə nail olmaq mümkündür. İqtisadiyyatın bazar transformasiyasının müasir mərhələsində ixracyönümlü istehsalın dövlət tərəfindən himayə edilməsi və stimullaşdırılması amili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;
- İnkişafın təxirəsalınmaz istehsal və sosial tələbatlarının həll edilməsi və milli sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə resurslarının daxil olması mənbələri müstəqil Azərbaycana miras qalmış neft hasilatı və sənaye kompleksi bazasında yaradılmış ixrac potensialının reallaşdırılmasından daxil olan

gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinə dövlət tərəfindən xüsusi yanaşma hesabına formalaşdırılmalıdır;

- İxrac siyasətinin əsas strateji istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır: taktiki planda - milli iqtisadiyyatın tam formalaşması və tədricən onun struktur yenidən qurulması, idxalın valyuta ilə ödənilməsi, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s; strateji planda - Azərbaycanın potensial olaraq böyük ixrac imkanlarının reallaşdırılması üçün uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün əsaslarının yaradılması;

- Azərbaycanın sənaye-ixrac potensialının formalaşdırılması iqtisadi təhlükəsizlik və iqtisadi suverenlik tələblərinə cavab verməlidir.

2. Azərbaycanın əsas iqtisadi parmyor-ölkələrinin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır:

- Bu məsələ dövlət siyasətinin əsas vəzifələri sahəsinə aid edilməlidir, çünki o, ümummilli maraqların prioritetliyi tələbinə cavab verməlidir ki, bu da özünü milli iqtisadiyyatın müəyyən strukturunda göstərməyə bilməz;

- Hakim mövqeyə malik ölkələrlə əməkdaşlıq qeyri-paritet şərtlərlə həyata keçirilir, iqtisadi asılılığa və milli iqtisadiyyatın enerji-xammal əlavəsinə (xidmətçi iqtisadiyyata) çevrilməsinə səbəb olur; bərabər iqtisadi imkanlara malik ölkələrlə əməkdaşlıq texnoloji tərəqqi üçün resurs bazasını formalaşdırmağa və hakim mövqeli ölkələrlə paritet əlaqələrin qurulmasına imkan yaradır.

2.3. Azərbaycanın İxrac potensialının və ixracın strukturunun kompleks təhlili:

Başqa ölkələrin alış-veriş sirkulyasiyası 17.2 mlrd.\$ olmuş və xarici alış-veriş tarazlığı 4.4 mlrd.\$ miqdarında müsbət saldo ilə sonlanmışdır.

2017-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının yer üzünün 184-dək ölkəsi ilə alış-veriş münasibəti olmuşdur. Xarici ticarətin 13.3%-i MDB heyəti olan ölkələrin, 86.7%-i isə başqa xarici ölkələrin öhdəliyinə düşür.

Xarici alış-veriş tarazlığının (XTD) tempinin (Cədvəl 2.1.1) analizi müəyyən edir ki, 2009-cu ildə XTD 1597,7 mln ABŞ dolları, həmçinin eksfort 612,3 mln dollar, import 985,4 mln dollar səviyyəsindən artaraq, 2003-ci ildə XTD 5347,2 mln ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 2624,5 mln ABŞ dolları, idxal 2722,7 mln ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə, baxdan dövrdə XTD 3,3 dəfə, ixrac 4,3 dəfə, idxal isə 2,8 dəfə artmışdır, Onu da nəzərə alaraq ki, 2009-2013-cü illərdə ticarət balansında hökm sürən kəsir 2014-cü ildə aradan qalxmış, hətta 319,3 mln ABŞ dolları, 2010 - cu ildə isə 614 mln, ABŞ dolları 2012 – ci ildə isə 481 mln dollar miqdarında müsbət saldo ilə sonlanmışdır. Lakin 2017-ci ildə isə ticarət balansında yenidən mənfi saldo əmələ gətirmişdir. Beləliklə, son olaraq deyə bilərik ki, təhlil apardan dövrdə ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində nəzərəçaracaq dərəcədə dəyişikliklər müşahidə olunsada, xarici alış-veriş tarazlığı, 2010-2012-ci illər istisna olmaqla, qalan bütün illər üzrə passiv olmuşdur. Bu təhlil, eyni zamanda, göstərir ki, baxılan dövrün bütün illərində ölkənin tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı və nəticədə tədiyə balansının özü nəzərə çarpacaq dərəcədə passiv xarakterə malik olmuşdur. Analiz göstərir ki, tədiyə balansının passiv xarakter daşmasının əsas səbəsi xidmətlər balansı ilə əlaqədardır. Son təhlil dövründə xidmətlər balansı üzrə mənfi saldo 484,6 mln. ABŞ dolları miqdarında olmasındadır. 2017-ci ildə 225 mln. dollarlıq təmənnasız əməliyyatların ölkəyə daxil olması cari əməliyyatlar hesabına müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərsə də xarici iqtisadi əlaqələri səciyyələndirən əsas göstərici - “cari əməliyyatlar hesabı” əsasında kompleks kəsir 2020 min. dollar məbləğində olmuşdur, Bu isə ölkənin cari əməliyyatlar hesabına hələ də qənaətbəxş olmadığı göstərir.

Azərbaycana xarici alış-veriş münasibətlərinin yekun göstəriciləri
(min ABŞ dolları ilə)

İllər	XTD	İxrac	İdxal	Saldo
2009	1597775	612343	985432	-373089
2010	1981252	643669	1337583	-693914
2011	2183421	808287	1375164	-566907
2012	240654	677753	1723903	-3046152
2013	2458622	1025231	1433392	-408161
2014	3397340	1858335	1539005	319330
2015	3543995	2078931	1465064	613867
2016	4128234	2304893	1823341	481552
2017	5347217	2624513"	2722704	-98191

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının müvafiq illər üzrə tədiyə balanslarının göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 2017-ci ildə 129 ölkə ilə xarici alış-veriş münasibətinə girmişdir ki, bunlardan da 119-u uzaq xaric, 10-u isə MDB ölkələri olmuşdur. Müqayisə üçün bildiririk ki, mövcud nümunə 2012-ci ildə toplam 67, UX-57, 19%-ci ildə toplam 76, UX- 66, 2009-cu ildə toplam 84, UX» 74, 2012-ci ildə toplam 103, UX- 93, 2013-cü ildə toplam 121, UX- 111, 2014-cü ildə toplam 122, UX- 112, 2015-ci ildə toplam 114, UX-10, 2016-cı ildə toplam 125, UX-115, 10-u isə MDB-ölkələri 2017-ci il əsasında xarici alış-veriş münasibətlərinin analizi sübut edir ki, xarici alış-veriş sirkulasyasının 77,3 %-i uzaq xaricin, 22,7 %-i isə MDB dövlətlərinin öhdəliyinə düşür.

Cədvəl 2.3.2.

Azərbaycanın idxalında əsas yer tutan ölkələrin vacib çəkisi (faizlə)

Ölkələr	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Rusiya	13,2	18,0	21,8	21,2	10,7	16,9	14,6
Ukrayna	5,0	8,6	3,7	3,1	2,7	4,8	4,5
İran	12,0	3,9	4,6	4,8	3,9	3,6	1,9
Türkiyə	21,0	20,4	13,8	10,9	10,4	9,4	7,4
Qazaxıstan	2,6	4,1	2,4	4,9	6,9	9,0	5,3
Böyük Britaniya	1,4	6,4	6,5	5,0	0,1	5,1	10,9
Türkmənistan	7,7	2,4	1,2	0,8	9,4	7,2	7,2
Gürcüstan	2,8	2,3	0,9	0,9	0,3	0,8	0,4
Almaniya	6,6	4,3	4,5	5,7	5,1	5,0	6,5
BƏƏ	10,3	4,2	99,6	1,7	1,3	11	1,0
ABŞ	2,0	3,7	8,0	8,9	16,1	5,9	5,1
İtaliya	0,4	0,8	0,8	2,4	33,8	1,6	2,8
Fransa	0,8	1,8	2,4	1,6	1,8	7,1	5,9
Belçika	1,3	11	1,0	0,4	1,4	0,7	1,0
Yunanıstan	0,1	0,3	0,04	0,3	0,6	0,3	0,3
Bolqarıstan	1,0	0,2	0,7	1,0	0,8	0,4	0,2
İsveçrə	0,5	1,2	0,3	4,8	1,3	1,3	0,6
Cəmi	88,7	84,0	78,0	78,4	75,8	80,3	75,6

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri Bakı, səda 2017 s.112.

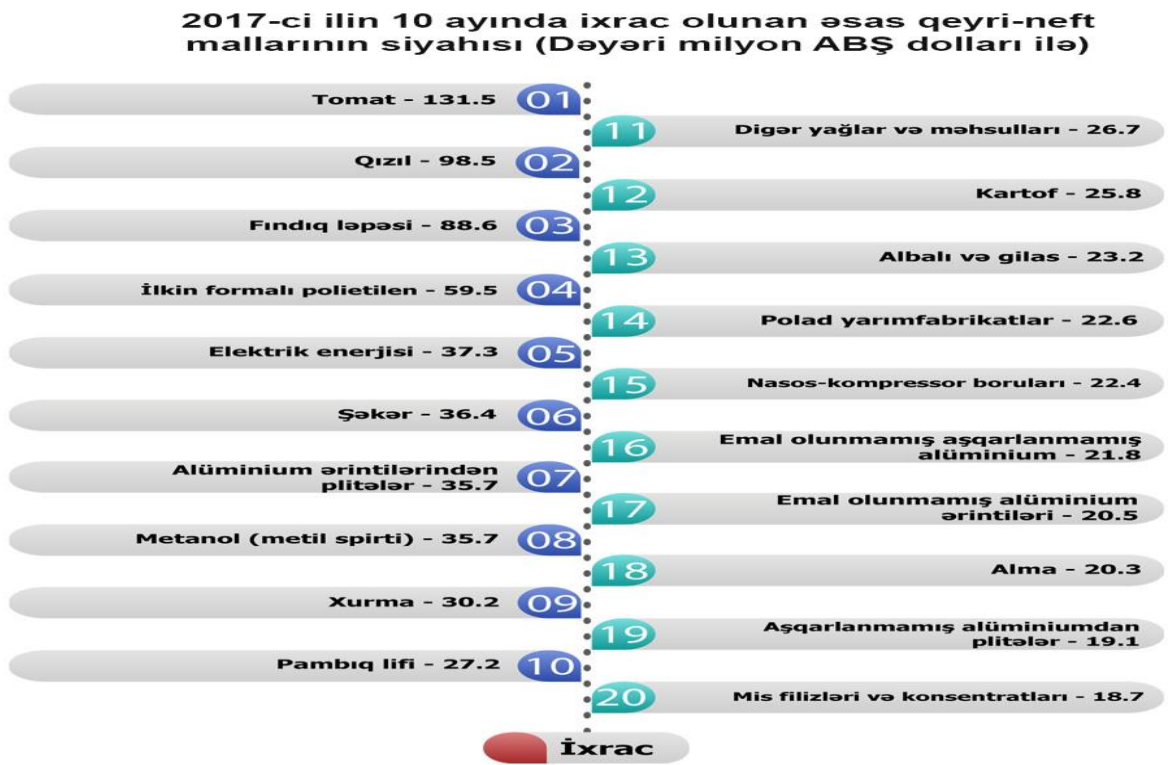
Müvafiq olaraq ixracın 87,1%-in uzaq xaricin, 12,9%-i MDB ölkələrinin payına düşür. Həmçinin idxal üzrə 67,6 % uzaq xaric, 32,4 % isə MDB ölkələrinin payına düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının xarici alış-veriş sirkulyasiyasının 78 %-i, eyni zamanda ixracın 84,1% i və idxalın 75,6 %-i cəmi 17 dövlətin öhdəliyinə verilir.

İxracat. 2017-ci il müddətində neftin olmadığı sahədə eksport 1 milyard 538 milyon ABŞ dolları məbləğində olub. Son olaraq 2016-cı illə müqayisə edildikdə 2017-ci ildə neftin olmadığı sahədə eksport 24 faiz yüksəliş edib. Göstərilən zaman

intervalında eksport proseslərində 1923 subyekt olub. Dövlət Gömrük Komitəsinin verdiyi informasiyaya görə, 2017-ci il ərzində ən çox neftdən əlavə başqa məhsullarımız Rusiya Federasiyasına eksport edilib (553 milyon ABŞ dolları).

2017-ci il müddətində eksport edilən qeyri-neft sahəsi məhsulları içərisində pomidor (tomat) birinci olaraq qeyd edilib (151.6 milyon ABŞ dolları). Mövcud siyahıda ikinci mövqeni qızıl (125.4 milyon ABŞ dolları), üçüncü mövqeni isə qabığı təmizlənmiş meşə fıındığı (114.5 milyon ABŞ dolları) tutub.

İdxalat. İdxalın strukturuna baxsaq (Cədvəl 2.1.3), son 5 ildə import olunan məhsulların təqribən 30%-nin maşın, vasitələr, elektrotexniki təchizatlar və aparatların öhdəliyinə verildiyi aydın olur. Bundan sonrakı sırada 12-15%-lə quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar və üzən nəqliyyat mexanizmləri kateqoriyası gəlir. Beləliklə, ölkəyə import edilən məhsulların təxminən yarısı texniki avadanlıqlardır. Qeyd olunan bu məhsullar daxildə istehsal edilmir. Digər mal qrupları isə ümumi idxalda kiçik çəkiyə malikdir.

Xarici ticarət balansı (2013-2017)

N	Mal qrupları	2013	2014	2015	2016	2017
1	Bitki mənşəli məhsullar	3.8	6.6	7.2	5.1	6.6
2	Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	5.2	7.7	6.8	8.5	9.3
3	Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	11.7	12.3	10.7	10.8	14.1
4	Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar,	29.4	30.2	30.8	34.8	28.8
5	Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	16.7	15.5	17.1	12.7	12.1

Xarici ticarətin coğrafi strukturu. Ticarət dövriyyəsinin 2013-2017-cü illərdən xarici alış-verişin 11 milyarddan 28 milyard ABŞ dollarına qədər artmasının fonunda regional ticarət əlaqələrində də mühüm dəyişikliklər nəzərə çarpıb. 2017-ci ildə ən geniş miqyaslı paya İtaliya (7.1 milyard), Fransa (1.9 milyard), Rusiya Federasiyası (1.9 milyard), Amerika Birləşmiş Ştatları (1.8 milyard), İsrail (1.8 milyard), Çin (0.9 milyard) və Türkiyə (0.9 milyard) sahibdirlər. MDB ölkələri içərisində isə artım o dərəcədə qənaətbəxş olmamışdır: 2013-cü ildə həmin qrupa daxil olan dövlətlər ilə alış-veriş sirkulyasiyası 2.6 milyard ABŞ dolları təşkil edirdisə, 2017-cü ildə göstərilən rəqəm sadəcə 4 milyard ABŞ dollarına qədər artıb. Bu artımda Ukrayna, Qırğızıstan və Türkmənistan qeyd olunan qrup dövlətləri ilə müqayisə edildikdə ciddi şəkildə fərqlənib.

2017-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında digər ölkələrlə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi münasibətlərində qarşılıqlı servislər mühüm mövqelərdən birini tutmuş və sözügedən servislərin kompleks miqdarı 9.7 mlrd.\$ olmuşdur. Bunun 6.1 mlrd.\$-ı qeyri-rezidentlər əsasında Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinə, 3.5 mlrd.\$-ı isə Azərbaycan Respublikası rezidentlərinin xarici dövlətlərin rezidentlərinə

etdiyi servislərdir. Son olaraq servislər tarazlığında 2,6 mlrd.\$-lıq kəsir ortaya çıxmışdır. Qeyri-neft sahəsi üzrə servislər tarazlığının kəsiri keçən ilin uyğun mərhələsi ilə müqayisədə 2.5 dəfə aşağı səviyyəyə enərək 124 mln.\$ olmuşdur.

Kəsin 95%-i (2,5 mlrd.\$) neft-qaz sahəsi ilə bağlıdır (əsasən 2.0 mlrd.\$ tikinti servisləri və 656 mln.\$ başqa aktiv servislər).

Qarşılıqlı servislər sirkulyasiyasının 14.5%-i nəqliyyat servislərinə əsasən aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 1.4 mlrd.\$ olan nəqliyyat servislərinin 48.4%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardır. Azərbaycanın rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri 679.9 mln.\$, qeyri-rezidentlərin Azərbaycan rezidentlərinə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri isə 725.8 mln.\$ olmuşdur. Müvafiq zaman intervalında qeyri-neft sahəsinə əsasən nəqliyyat servislərinin eksportu 5% yüksəlmişdir.

2017-ci ilin yanvar və sentyabr aylarında qarşılıqlı turizm servislərinin sirkulyasiyası keçən ilin uyğun dövrünə nəzərən 12% yüksələrək 4.4 mlrd.\$ olmuşdur. Cari ilin yanvar- sentyabr ayları müddətində turizm servislərinə əsasən profisit ö.i.e.d.n 1.6 dəfə artaraq 331.2 mln.\$ (2016-cı ilin 9 ayında 207.3 mln.\$) təşkil edir (cari ilin 9 ayında Azərbaycan ərazisinə gələn xarici vətəndaşların sayı 20.5% artıb).

Həmçinin xarici dövlətlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası rezidentlərinə turizmlə əlaqədar edilən servislərin dəyəri 2.0 mlrd.\$ miqdarını təşkil etmişdir. Bunun 72.5%-i Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının şəxsi səyahətləri ilə əlaqədar xarici dövlətlərdə olarkən istifadə etdikləri ləvazimatlar (məkik import üçün ləvazimatlar istisna olmaqla) təşkil edir.

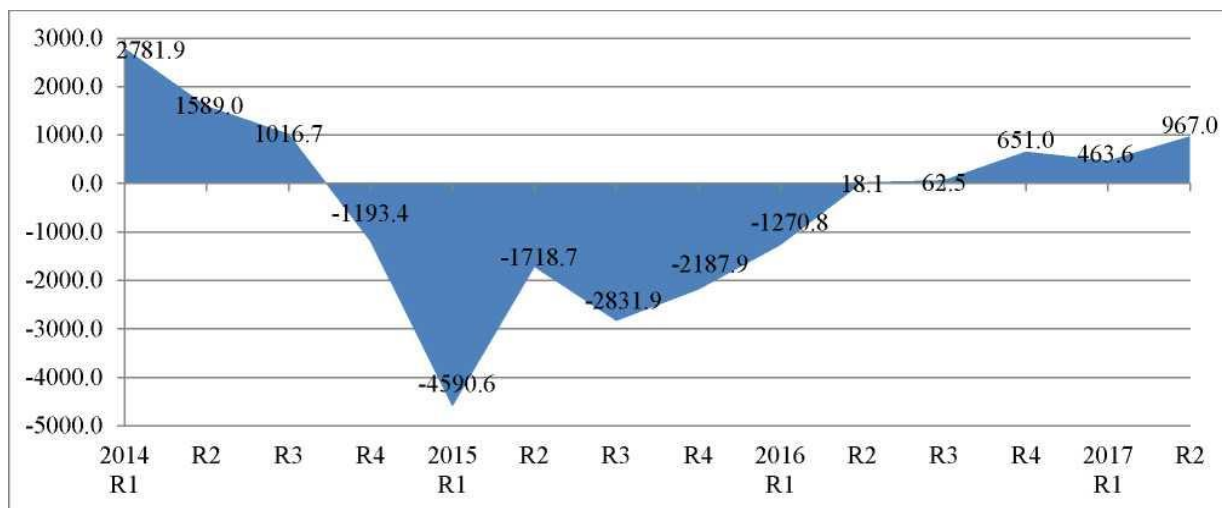
Hesablama mərhələsində qeyri-neft sahəsi üzrə qeyri-rezidentlərə verilən tikinti servislərinin dəyəri keçən ilin uyğun dövrünə nəzərən 2.5 dəfə aşağı səviyyəyə enərək 34 mln.\$ olmuşdur. Qeyri-neft sahəsi əsasında qeyri-rezidentlərə verilən başqa aktiv servislərin dəyəri isə keçən ilin uyğun dövrünə nəzərən 30.2% artaraq 562.6 mln.\$ təşkil etmişdir.

2017-ci ilin I yarımilində ölkə üzrə 1430.5 mln.USD - ehtiyat aktivlərinin ani

yüksəlişi müşahidə edilmişdir. Hesablama mərhələsində regionun ehtiyat aktivləri 2.2 mlrd.\$ məbləğində artmışdır.

Diaqram. 2.3.1

Ehtiyat aktivlərin dəyişməsi (mln.USD)

Bütövlükdə 2016-cı ilin axırıncı rübündə və cari ilin ilk yarımilində tədarüklərin artımı diqqətəlayiq qəbul edilmişdir. Nəticədə, son üç rübdə ehtiyatlarda cəmi təxminən 2.1 mlrd.USD-ə yaxın artım müşahidə olunmuşdur.

III FƏSİL: İxracın situmullaşdırılması istiqamətində aparılan dövlət siyasəti.

3.1. Azərbaycan məhsullarının rəqabətqabiliyyətinin artırılması istiqamətləri

Dünyanın hazırki inkisafının geoiqtisadi üstünlüklərinin elmi-texniki nailiyyətləri olan mövqelərə keçməsi vəziyyətində beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması milli iqtisadiyyatların həyat qabiliyyəti və geoiqtisadi məkanda mövqeyinin əlverişlilik dərəcəsini dolğun surətdə əks etdirən göstəriciyə çevrilmişdir. Hazırda dünya dövlətləri ilk növbədə, öz milli iqtisadi sistemlərinin rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə çalışırlar. Bir çox ölkələrdə bu məqsədlə strateji əhəmiyyətli sənədlər qəbul edilir, struktur islahatları aparılır. Ölkəmizdə də iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi prioritet vəzifə hesab edilir. Belə ki, ölkəmizin əsas strateji sənədi olan “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında Azərbaycanın önündə dayanan mühüm, hətta bu cür demək olarsa, başlıca vəzifə ölkənin uzun müddətli dövrdə dayanıqlı, yüksək mövqenin təmin olunması və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasıdır [1].

Respublikada həyata keçirilən əsaslı iqtisadi islahatlar Azərbaycanın müasir dövrdə yeni iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasına xidmət etməkdədir. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il martın 16-da imzaladığı “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Sərəncam bu istiqamətdə vacib rola malikdir. Müasir dünyada baş verən son siyasi, iqtisadi və sosial proseslər Azərbaycanda da iqtisadi proseslərə yeni baxış yaratmışdır. Neft qiymətlərinin düşməsi nəticəsində ölkəmizin valyuta gəlirlərinin azalması ilə ölkə iqtisadiyyatının bir sıra sahələrində mürəkkəb vəziyyət yaranmış və yalnız ölkə başçısının çevik, eyni zamanda yaxın və uzaq gələcəyə hədəflənmiş iqtisadi strategiyası nəticəsində vəziyyət böhran həddinə çatmamışdır. Bu gün ölkədən kapital axınının qarşısının alınması, sahibkarlara yerli və xarici bazarlara çıxışın təmin

edilməsi, bütün növ investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması və iqtisadi inkişafa səbəb olan mühüm layihələrin həyata keçirilməsi, müasir tələblərə cavab verən insan kapitalının hazırlanması, idarəetmənin və planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib hissəsini təşkil edir. Aparılan islahatlar ölkəmizin qlobal rəqabət qabiliyyətini əsaslı dərəcədə yüksəltmişdir.

Qlobal inkişaf mərhələsində bazar münasibətlərinin mütləq üstünlüyü, istehsalda transmilli proseslərin inkişaf etməsi və iqtisadi açıqlığın yüksək səviyyəsi şəraitində dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artmasının qiymətləndirilməsi, Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) təşəbbüsü ilə “Qlobal Rəqabət qabiliyyətlilik Hesabatı” nda göstərilən Qlobal Rəqabət qabiliyyətlilik İndeksləri və Lozana Menecmentin İnkişafı Beynəlxalq İnstitutunun (MİBİ) təşəbbüsü ilə hazırlanan “Dünya Rəqabətqabiliyyətlilik İlliyi”ndə göstərilən reytinglərə əsaslanmaqla müxtəlif ölkələrdə inkisafın dinamikasını ifadə edən vacib alətə çevrilmişdir.

MDB-ə üzv ölkələrin qlobal rəqabət qabiliyyətliliyinin başlıca blokları üzrə göstəricilərinin analizi göstərir ki, 2012 - ci ildə qlobal rəqabət qabiliyyətliliyin baza göstəricisinə əsasən Azərbaycan Rusiyadan sonra ikinci, digər illərdə isə birinci mövqeyə sahib olmuşdur. İnnovasiyalar və biznes mühiti göstəricisinə əsasən ölkəmiz hesabat dövrü ərzində MDB dövlətləri arasında birinci mövqeyə malikdir. Effektivliyi artıran şərtlər göstəricilərinə əsasən Azərbaycan Qazaxıstan, Ukrayna və Rusiyadan sonra dördüncü, 2013-cü ildə bir pillə irəliləyərək, Qazaxıstan və Rusiyadan sonra üçüncü mövqeyə sahiblənmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, peşə hazırlığı, əmtəə bazarının effektivliyi, əmək bazarının effektivliyi, inkişaf etmiş maliyyə bazarları, mövcud innovativ bazarların ölçüsü və üstünlüklərdən istifadə edə bilmək imkanları çox vacib iqtisadi inkişaf sarısından vacib olmasına baxmayaraq, ölkəmiz bu yönlərdə fərqi mövqeyini hələ də yaxşılaşdırma bilməmişdir.

2009-2016-cı illərdə “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatı”na əsasən, Azərbaycan beynəlxalq rəqabətliliyə görə MDB ölkələri arasında lider mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

MDB ölkələrinin “Qlobal Rəqabət qabiliyyətlik Hesabatı”nda mövqeləri [44]

İllər Dövlətlər	2012		2013		2014		2015		2016	
	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer
Azərbaycan	4,5	40	4,6	37	4,4	46	4,5	39	4,5	38
Rusiya	4,4	45	4,5	43	4,2	67	4,3	64	4,4	53
Ukrayna	4,1	79	4,0	85	4,1	73	4,1	84	4,1	76
Moldova	4,0	84	3,9	100	3,9	87	3,9	89	4,0	82
Gürcüstan	4,2	66	4,3	59	4,1	77	4,2	72	4,2	69
Ermənistan	4,0	82	4,1	79	4,0	82	4,1	79	4,0	85
Qazaxıstan	4,5	42	4,4	53	4,4	51	4,4	50	4,4	50
Qırğızıstan	3,8	102	3,7	111	3,4	127	3,6	121	3,7	108
Tacikistan	4,0	80	4,1	77	3,8	100	---	---	3,9	91

Son illər ölkəmizin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlmiş və deyə bilərik ki, “Makroiqtisadi mühit” indikatoruna aid olan meyarlar üzrə yeri kifayət qədər yaxşıdır. Bu göstəricinin stabil qalması üçün mövcud vəziyyətin bütün şərtləndirici amilləri nəzərə alınmaqla, bu parametri formalaşdıran amillərə diqqət artırılması tələb olunur. Ölkəmizin bu göstərici üzrə mövqeyi 2015-ci ildə 10-cu yerdən 2016-cı ildə 39-cu yerə düşmüşdür ki, bu da dövlət və inflyasiya borcu göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu faktorlar isə daha çox monetar mahiyyət kəsb edir və iqtisadi stabilliyi təmin edən fiskal amillər ilə müqayisədə daha aşağı qarşılıqlı təsirlərə sahibdir.

Ölkəmiz qlobal rəqabətqabiliyyətlik göstəriciləri üzrə “İnnovasiyalar” indikatoru üzrə vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. (2011- ci ildə olan 60-cı sıradan 2016-cı ildə 44-cü yerədək). Axırncı ildə bu göstəricinin ümumi yerinin formalasmasına “Üstün texnologiyaların dövlət satınalması” (14-cü sıra), “Şirkətlərin elmi - tədqiqat işlərinə xərcləri ” (38-ci mövqe) parametrləri biznesin və dövlətin innovasiya və elmi-texniki tərəqqiyə önəm verdiyinin göstəricisi olmaqla

iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Bütün bu müsbət tendensiyalarla yanaşı bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, mövcud iqtisadi vəziyyət ölkənin milli, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyi, mövcud imkanlardan düzgün istifadəni əsaslandırmaqla yanaşı, inhisarlaşmanın aradan qaldırılmasını, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını, maliyyə dayanıqlığı üçün yaranmış risk amilinin aradan qalxmasını, sahibkarların hüquqlarının müdafiə edilməsini və təşkilatçılıq qabiliyyətinin gücləndirilməsini, investisiyaların cəlb edilməsində dövlətin payının və istiqamətinin optimal təşkil edilməsini, ixrac potensialının və onun stimullaşdırılmasının təmin edilməsini, sərfəli sahibkarlıq və investisiya mühitinin yaradılmasını, sağlam rəqabətin və kooperasiyanın təkmilləşdirilməsini daha da aktual etmişdir. Bütün bu məsələlər “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə göstərildiyi kimi, müasir dövrün ən vacib strateji çağırışı olan “kapital akkumulyasiyası” əsaslı modeldən “məhsuldarlıq” əsaslı keyfiyyətli artım modelinə keçidin təmin edilməsini özündə əks etdirir. Beləliklə, ölkəmizin iqtisadiyyatda yeni modelin əsas göstəriciləri və onları aşkar edən amillər qeyd olunan strateji sənəddə öz izahını tapmışdır. Əsas məqsəd əldə edilmiş nailiyyətlərin qorunub saxlanması və həyata keçirilən islahatların davamlılığının təmin olunmasıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji yol xəritələrinin əhəmiyyətləri olaraq bir neçə məsələni nəzərdən keçirmək əhəmiyyətlidir ki, bu da ölkənin global rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə geniş imkanlar yaradır:

- monetar və fiskal siyasətin uyğunlaşdırılması,
- investisiyaların və risklərin idarə edilməsinin optimallaşdırılması,
- müəyyən vəziyyətlərdə nəzərdə tutulmuş cari və strateji məqsəd və proseslərin düzgün müəyyənləşdirilməsi,
- innovativ texnologiya və məhsulların inkişaf etdirilməsi,
- maliyyə və marketinq proseslərinin optimallaşdırılması.

Sənəddə maliyyə dayanıqlığın təmin edilməsi və davamlı monetar siyasətin təkmilləşdirilməsi strateji hədəflərdən biri kimi qəbul edilmişdir. Strateji sənədlərin

üstünlüklərindən biri budur ki, bu zaman strateji hədəflər konkret məqsəd və vəzifələri nəzərdə tutmaqla onların icrası işlək nəzarət mexanizmi ilə yekunlaşır. Strateji yol xəritələrinin metodologiyası iqtisadi proseslərin səmərəli surətdə həyata keçirilməsini və investisiyaların effektivliyinə zəmin yaradan analitik sxemləri tətbiq edir. Strateji hədəflər “bazara istiqamətlənmə” (market-based) və “ehtiyatlara istiqamətlənmə” (resource-based) yanaşmalarını optimal surətdə uzlaşdırmaqla məqsəd və vəzifələrin prioritet qiymətləndirilməsi şəraitində müəyyən edilmişdir.

Ölkəmizdə qəbul edilmiş strateji “Yol Xəritəsi”ndə məqsəd və hədəflər müasir çağırışlara uyğun olaraq müəyyən edilmiş, mövcud iqtisadi durumu və gələcəyə yönəlmiş inkişaf strategiyasına uyğun investisiya siyasəti və kompleks tədbirlər sistemi ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Strateji Yol Xəritəsində milli iqtisadiyyat üzrə 2020-ci ilə qədər strateji hədəf xarici mənfəət təsirlər nəticəsində meydana çıxmış vəziyyətdən çıxmaq üçün qısa müddətdə iqtisadiyyatın sabit vəziyyətdə saxlanması, ortamüddətli dövrdə diversifikasiya və yeni hərəkətverici qüvvələr hesabına inkişafın dəstəklənməsi, uzunmüddətli dövrdə isə dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya olunmaqla rəqabətqabiliyyətinin artırılması kimi məqsədləri qarşıya qoyur və bu məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş strateji hədəflərin həyata keçməsi istiqamətində qeyri-neft sektorunda daha çox dəyərin yaradılması ilə gəlirlərin artması, yeni iş yerlərinin açılması, təbii ehtiyatlardan optimal istifadə edilməsi, neftdən asılı iqtisadiyyatın aradan qaldırılması, milli valyutaya etimadın gücləndirilməsi kimi vacib tədbirlərin əhəmiyyəti təsdiq edilmişdir.

Beynəlxalq təcrübədə uğurlu konsepsiya kimi qəbul edilmiş yol xəritələrində rəqabətlə yanaşı, kooperasiyaların inkişaf etdirilməsi, onun fərqli forma və metodlarının tətbiq edilməsi, bu işdə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, biznesin təşkilində ərazi və sektorlararası kooperativləşmədə mühüm alət hesab edilən klasterlərdən istifadə olunması iqtisadi inkişafda vacib amil kimi dəyərləndirilir. ABŞ-da şirkətlərin çoxu klasterlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir və onların ÜDM-də payı 60%-dən çoxdur. Avropa İttifaqı ölkələrində isə əmək qabiliyyətli əhalinin

38%-dən çoxu klasterlərdə çalışır. Məhz kooperasiyaların inkişaf etdiyi ölkələrdə rəqabət qabiliyyətli istehsalat yüksək səviyyədə müşahidə edilir. Sənaye sahələri tam olaraq klasterləşmə ilə əhatə olunan Şimal-Qərbi Avropa ölkələri, Finlandiya, Danimarka, Norveç, İsveç iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada qabaqcıl yerdə dayanır. Həmçinin Almaniya və Fransanın da bir çox sənaye sahələrində klasterləşmə güclü mövqeyə malikdir. Cənub-Şərqi Asiyada, Çində, Sinqapurda, Yaponiyada da klasterlərin yaranması prosesi sürətli hal almışdır. Məsələn, Çində 30 min şirkəti, 3,5 milyon işçini özündə birləşdirən, ildə 200 milyard dollar məhsul istehsal edən 60 xüsusi klaster-zonalar mövcuddur.

Müasir qlobal çağırışlar arasında mühüm əhəmiyyətə malik olan tendensiyalardan biri də iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi və effektivliyinin qiymətləndirilməsinə ənənəvi yanaşmaların transformasiyası çıxış etməkdədir. Bu gün elmi-texniki tərəqqinin bilavasitə nəticəsi kimi iqtisadiyyatda elektron idarəetmənin tətbiqi, “bilik iqtisadiyyatı”, “informasiya iqtisadiyyatı” kimi inkişaf proseslərini özündə əks etdirən anlayışların bu gün aparıcı iqtisadi kateqoriyalara, habelə qlobal iqtisadi inkişaf çağırışlarına dönüşməsi iqtisadi fəaliyyət və eləcə də onun idarə edilməsi siyasətinin paradigmasını dəyişməkdədir. Yeni inkişaf mərhələsinin vacib əlaməti kimi milli iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı asılılıqlarının güclənməsi ilə yanaşı iqtisadi müstəqilliyin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi çıxış etməkdədir. Milli iqtisadi müstəqilliyin zəifləməsi iki istiqamətdə baş verməkdədir. Birinci istiqamət istehsalın xarakteri ilə bağlı olaraq istehsalda ənənəvi təbii ehtiyatların “bilikyönlü məhsullar” ilə əvəzlənməsinin sürətlənməsidir. 2-ci istiqamət dünya iqtisadiyyatının “bütövləşməsi” yanaşması ilə əlaqədardır. TMK-lar, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar və inteqrasiya birliklərinin qloballasma siyasəti adı altında iqtisadi məkanı birləşdirməsi milli iqtisadi sistemlərin azadlığının aradan qalxmasına gətirib çıxarır. Belə perspektivdə, Azərbaycanın “kiçik iqtisadiyyat”lı, lakin zəngin resurslu, əmək tutumlu mentalitetli” və əlverişli geoiqtisadi mövqe “ölkə kimi qlobal çağırışları hədəf olaraq deyil, yönləndirici olaraq qəbul etməsi mühüm hesab edilməlidir.

3.2. Geoiqtisadi reallıqlar və qlobal kommertiya strategiyaları kontekstində ixrac potensialının perspektivləri:

Ticarət-kooperasiya qarşılıqlı münasibət sferasının coğrafi genişlənməsinə Azərbaycanın təbii cəhdlərinin praktiki ifadəsi onun prinsiplial yeni əsaslar üzərində effektiv əməkdaşlıq mexanizminin yaradılmasına olan səyləridir.

Ümumiyyətlə, innovasiyalarm geniş mənada anlaşılması bu termini geoiqtisadiyyat sferasına da obyektiv olaraq şamil edir. Belə ki, Azərbaycan reallıqları ondan ibarətdir ki, istənilən geoiqtisadi seçim obyektiv olaraq «innovasiyalı» seçim olur. Avropa əməkdaşlıq vektorunun bariz nümunəsi olan qərb oriyentasiyasının Azərbaycan tərəfindən seçilməsi ixrac fəaliyyətində və investisiya siyasətində yeni yanaşmalar axtarışı zərurəti qarşısında qoydu. Müəyyən müddətdən sonra bütün transformasiya ölkələri üçün liberallaşdırılmaya olan ümidlərdəki müvəffəqiyyətsizlik «bazar» iqtisadiyyatının mövcudluğu faktının bu ölkəbria beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin fəal iştirakçısına avtomatik şəkildə çevrilməsinə olan hesablanmalardakı uğursuzluq İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, ilk növbədə Türkiyə, İran, MDB ölkələri ilə kooperasiya imkanlarına təfsilatı ilə baxılması məsələlərini qarşıya qoydu, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sistemində yenidən baxılmasını şərtləndirdi.

Müəyyən prioritetlərə uyğun ixtisaslaşma həm hökumətlə dövlət tənzimlənməsinin səriştəli orqanları arasında bağlanan çərçivə sazişinə müvafiq, həm da hökumətlə maraq göstərən şirkətlər arasında yüksək texnologiyalar sferasmdakı layihə mərkəzləri arasında aparıla bilər. Burada söhbət həm Azərbaycanın geoiqtisadi seçimi ilə əlaqədar olan, həm də mikroəviyyəli kommertiya fəaliyyətinin məntiqindən yaranan məsələlərdən gedir.

Beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadi sistemlərin yaradılmasına görə geoiqtisadi determinantların kompleks metodoloji və real praktik anlayışlarını əldə rəhbər tutaraq hal-hazırda Azərbaycanda formalaşan geoiqtisadi modelin xarakteristikalarını başqa transformasiya olunan ölkələrin modellərinin xarakteristikaları ilə müqayisə etmək məqsədəuyğundur.

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqı və MDB-nin ayrı-ayrı Avropa ölkələri arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında əldə edilmiş sazişlərdəki lazımi danışıqların aparılması və müvafiq institutların yaradılması haqqındakı müddəaların həyata keçirilməsi uzun müddətdir ki, dayandırılmışdır. Bundan başqa, milli ixtisaslaşmanın qərb vektoru Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin Qərbi Avropa bazarlarına istiqamətlənməsi nəticəsində zəifləmişdir. Bir sıra postsovet dövlətlərinin baza ixrac sahələri xüsusi zərbəyə məruz qalmışlar. Bundan başqa, etiraf etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa ölkələri əsasən Azərbaycandan və başqa MDB ölkələrindən enerji i-xammal idxal edirlər, hazır məhsulları isə idxal etmək arzusunda deyillər. Buna görə də yeni sənaye ixracını inkişaf etməkdə olan ölkələrin nisbətən ucuz bazarlarına göndərmək məqsədəuyğundur. İqtisadi əməkdaşlığın Qara dəniz zonası daha ümidvericidir. Latın Amerikasını və Afrika ölkələri ilə əməkdaşlıq onların ixracatının strukturunu nəzərə aldıqda tükənən milli ehtiyatları saxlamağa imkan verəcəkdir. Bu, «Azərbaycanı texnoloji cəhətdən daha zəif tərəf-müqabili kimi görməyə çalışırlar» fikrini təsdiq edir. Hətta daha geniş coğrafi məkanda əməkdaşlığın səviyyəsi, nə tələbatlara, nə də Azərbaycanın real iqtisadi imkanlarına cavab vermir. Ekspertlərin çox düzgün qeyd etdiyi kimi, Avropa İttifaqı və preferensial rejimin şamil edilmədiyi başqa partnyorlarla ticarətin səviyyəsi hal- hazırda potensial səviyyədən aşağıdır [36, s. 8].

Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasındakı ticarətin ümumi strukturu dövlətimizin milli iqtisadiyyatının ənənəvi ixtisaslaşmasını nəzərə almaya bilməz. Bununla eyni zamanda Azərbaycanın Avropa İttifaqına ixrac strukturunun təhlili göstərir ki, ticarətin genişlənməsinin ənənəvi potensialı tamamilə tükənməsə də, bu potensialın böyük daxili ehtiyatlarını tapmaq artıq çətindir. Aşağı emal dərəcəli məmulatın, eləcə də Qərbi Avropa istehsalı olan ənənəvi məhsullarla rəqabətə girən məhsulların böyük xüsusi çəkisini nəzərə alan qiymətləndirmə bunu bir daha təsdiq edir.

Deməli, əməkdaşlığın innovasiya modelinin ehtiyatlarından istifadə etmək məsələsini qaldırmaq məqsədəuyğundur. Elmi-texniki əməkdaşlığın təşkili sferasında kompleks danışıqlar Azərbaycan üçün daha səmərəli olmaqdır. Bu kompleks danışıqlar hərtərəfli kooperasiya əməkdaşlığının yaranması üçün əsas ola bilər. Bu

mənada Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında elmi və texnoloji əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması çox mühümdür. Belə elmi-texniki əməkdaşlığa aşağıdakı fəaliyyət növlərinin daxil olduğunu nəzərə almaq lazımdır:

Azərbaycanın Avropa İttifaqının müştərək fəaliyyət sferalarında olan layihələrdə və müvafiq olaraq, Avropa İttifaqında yaradılmış təşkilatların bu sferalarda olan Azərbaycan layihələrində iştirakı. Belə iştirak Tərəflərin qüvvədə olan qanunvericiliyi ilə nizamlanmalıdır. Layihələrdə həmçinin Tərəflərin elmi və texnoloji təşkilatları da iştirak edə bilirlər; layihələrə həm də Tərəflərin agentlikləri və rəsmi orqanları da cəlb edilə bilirlər;

Monitorinqin, müşahidələrin və eksperimentlərin aparılması, eləcə də müştərək fəaliyyətə aid olan məlumatların yığılması üçün obyektlər və qurğular da daxil olmaqla tədqiqat avadanlığından sərbəst və birgə istifadə; Bu Saziş çərçivəsində müştərək (birgə) fəaliyyətə aid olan seminarlarda, simpoziumlarda və işçi müşavirələrdə iştirak məqsədilə elmi, texniki və başqa kadrların mübadiləsi və səfərlərin həyata keçirilməsi;

Bu Saziş çərçivəsində əməkdaşlığa aid təcrübə, qanunvericilik və proqramlar haqqında informasiya mübadiləsi; Tərəflərin siyasətinə və proqramlarına müvafiq olan qarşılıqlı şəkildə müəyyən edilən digər fəaliyyətlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu genişlənmədən sonra daxili məcmu məhsulu 10 trilyona yaxın olan Avropa İttifaqı öz siyasi, coğrafi və iqtisadi çəkisini Avropa qitəsində nəzərə çarpacaq dərəcədə artırmışdır: bu vəziyyət Avropa İttifaqının potensialının sonrakı artımına təkan verdi, Avropa İttifaqından kənarında isə dünyanın digər hissəsinin ölkələri ilə siyasi və iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərin formasını dəyişdirməyə, global səviyyədə əmək resurslarının, kapitalın, əmtələrin və xidmətlərin hərəkətinin yeni mexanizmlərini yaratmağa imkan verdi.

Avropa İttifaqı ölkələri ilə qonşu ölkələr arasında iqtisadi-qarşılıqlı asılılıq reallaşdı. Vahid millətlərarası valyuta olan avronun dövriyyəyə buraxılması qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin intensivləşdirməsi üçün yeni imkanlar yaratdı. Avropa İttifaqı ölkələri ilə əməkdaşlığın perspektivlərinin qiymətləndirilməsilə əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın geoiqtisadi modelinin təhlili təsdiq edir ki, bu model

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin analoji modelindən prinsipcə fərqlənir. Əsrlərin astanasında geoiqtisadi inkişafın ümumi tendensiyalan əvvəllər dövlət quruculuğu sferasmdakı xarakteristikalarla müqayisə edilən bir neçə yeni xarakteristikalarla qeyd edilir. Əvvəllər son zamanlarda olduğu kimi çoxlu sayda yeni dövlətlər yaranmamışdı. K.Litvİnovanın qeyd etdiyi kimi «SSRİ, ÇSSR və Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasının dezintegrasiyası nəticəsində bu ölkələrin ərazisində 22 yeni müstəqil dövlət yaranmışdır», müharibədən sonrakı dövrdə yeni dövlətlərin yaranmasının orta tempi isə bir ildə üç ölkə təşkil edir». Beynəlxalq coğrafiyaçılar ittifaqının proqnozuna görə 2025-cirilə qədər BMT-mn üzvü olan ölkələrin sayı 300-ə yaxın olacaqdır [27,s. 59].

Yeni yaranmış ölkələrin sonrakı inkişaf dinamikası, onların qllobal rəqabəti bic,- çox faktorların nəticəverən funksiyası olur. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın müqayisəli göstəriciləri birmənalı deyil. Bir tərəfdən, yüksəlişin yüksək dinamikasını müşahidə etmək olur, digər tərəfdən isə, bu dinamikaya keyfiyyətli yeni məzmun verilməsi və yüksəlişin innovasiya relsləri üzərinə köçürülməsi zərurəti ortaya çıxır. Qeyd edilmiş modellərdən biri əvvəllər Şərq iqtisadi bloku sisteminə daxil olan ölkələrin keyfiyyətə yeni struktura-prinsipcə başqa integrasiya prosesinə tarixən tez bir zamanda daxil olması ilə xarakterizə edilir. Keyfiyyətə yeni struktur əvvəllər yalnız Qərbi Avropa ölkələrinin birliyi olmuşdur. Bu model Polşanın, Çexiyanın, Macarıstanın, keçmiş Yuqoslaviyanın daha çox inkişaf etmiş respublikalarının (Xorvatiyanın və Sloveniyanın), eləcə də bu regionun bir sıra digər ölkələrinin Avropa İttifaqına açıq-aşkar istiqamətlərini müəyyən etdi.

İkinci model iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin birliklərində öz ölkələrinin iştirakının «arzu olunmaz» olduğunu hiss edən ölkələr üçün tipikdir. Bu ölkələrə keçmiş SSRİ respublikaları, o cümlədən Azərbaycan da daxildir. Bu cür «arzu olunmazlıq» çox pis sosial-iqtisadi parametrlərlə, artım şərtlərilə, eləcə də Qərbi Avropa ölkələrindən çox böyük tarixi-mədəni fərqlərlə müəyyən edilir. Avropa İttifaqına integrasiya perspektivlərinin və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qısa zamanda daxilolma perspektivlərinin olmamasının özünəməxsus kompensasiyası

subregional layihələr-Gömrük İttifaqının, Gürcüstan-Ukrayna-Azərbaycan-Moldova İttifaqının, GUAM və QDİƏT-in yaradılması oldu. Bu İttifaqların yaradılması nəticəsində bloka daxil olan dövlətlər ixtisaslaşdırılmış ixrac istehsalını inkişaf etdirməyə, xərcləri azaltmağa, kapitalın hərəkətini asanlaşdırmağa cəhd göstərdilər.

İkinci model çərçivəsində bir tərəfdən Azərbaycan və Ukrayna ilə, digər tərəfdən Rusiya və Ermənistanla təmsil edilmiş iki altsistemi fərqləndirmək vacibdir. Bu ölkələr qrupundan birincisi Güroistan-Ukrayna-Azərbaycan-Moldova İttifaqına daxil olan ölkələrlə birlikdə MDB çərçivəsində inteqrasiya potensialından istifadə etməklə yanaşı MDB çərçivəsindən kənar da, ilk növbədə Avropa İttifaqı daxilində, eləcə də 1992-ci ildə yaradılmış və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın güclü faktoruna çevrilə bilməyən QDİƏT daxilində inteqrasiya perspektivlərindən istifadə etmək imkanına malik olan qeyri-blok statusuna səy göstərir. İkinci ölkələr qrupu Gömrük İttifaqının yaradılmasına razılıq verən ölkələrlə birlikdə keçmiş SSRİ respublikaları məkanında vahid iqtisadi, eləcə də texnoloji, elmi, kooperasiya və s. məkanının yenidən yaradılmasına səy göstərir.

Azərbaycanın yaxın illərdə iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının konseptual əsasları, bizim fikrimizcə, aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- enerji sahəsində əməkdaşlıq; enerji sisteminin birgə inkişafı, yanacaq-enerji komplekslərinin neft emalı və başqa istehsallarının istifadəsi;
- elmi-texniki əməkdaşlıq və innovasiya əməkdaşlığı;
- Azərbaycana qonşu olan dövlətlərin maraqları nəzərə alınmaqla nəqliyyat sektorunun və şəbəkəsinin inkişafı;
- innovasiya əməkdaşlığı, ümumi istehsal strukturlarının, kooperasiya və texnoloji əlaqələrin formalaşdırılması və inkişafı;
- fond bazarlarının və qarşılıqlı investisiya proseslərinin inkişafı;
- əmək resursları bazarının qarşılıqlı şəkildə genişləndirilməsi;
- bütün ölkələr üçün maraq kəsb edən regionların ümumi inkişafı, təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi zonalarının qarşılıqlı təydidli istifadəsi və təmas ərazilərin inkişafı;

- qeyri-leqal iqtisadiyyata və miqrasiyaya qarşı əməkdaşlıq.

Azərbaycan öz geoiqtisadi strategiyasının çoxvektorluğu vəziyyətindən çıxmaq üçün yollar axtarmalıdır. Hətta ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafındakı müvəffəqiyyətlər bu vəziyyəti kökündən dəyişdirə bilmir və dövlətin hər hansı bir qruplaşmanın maraqları naminə birmənalı seçimini şərtləndirə bilmir.

Azərbaycanın coğrafi statusu və geoiqtisadi vəziyyəti onun Gömrük İttifaqındakı iştirakının məqsədlərinin aktuallığını azaltdığı üçün Gürcüstan-Ukrayna-Azərbaycan- Moldova ittifaqında iştirak bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklər arasında aşağıdakıları göstərmək olar:

Rusiyanın enerji ehtiyatları mənbələrinə alternativ olan variantların işlənilməsi və enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəqlinin yeni dəhlizlərinin« layihələndirilməsi;

Avropa ilə Asiya-Sakit Okean regionunu birləşdirən magistral kimi öz coğrafi və geosiyasi mövqeyinin üstünlüklərindən maksimal istifadəyə ümumi maraq göstərilməsi, xüsusi halda «Avropa - Qafqaz - Asiya» Avrasiya nəqliyyat - kommunikasiya dəhlizinin yaradılması və ondan effektiv istifadə edilməsi, bu nəqliyyat - kommunikasiya dəhlizi ilə malların, kapitalların və əmək resurslarının sərbəst hərəkəti;

- irimiqyaslı ümumi layihələrin reallaşdırılmasında birlik ölkələrinin iştirakı;
- mövcud nəqliyyat - kommunikasiya potensialının möhkəmləndirilməsi;
- malların dünya bazarlarına sərbəst şəkildə çıxarılması, milli əmtəənin satış;
- bazarlarının və birlik ölkələrinin xidmət bazarlarının genişləndirilməsi;
- müştərək müəssisələrin, transmilli maliyyə — sənaye strukturlarının və yeni iş yerlərinin yaradılması;
- başqa makroregional birliklərin mallarının rəqabətindən ümumi bazarm kollektiv şəkildə müdafiəsi və GUAM ittifaqının üzvü olan ölkələrin iqtisadi, siyasi və ekoloji təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi;

Həqiqətən də, problemin ayrıca aspekti-postsovet Ölkələrinin GUAM kimi spesifik qruplaşmaya daxil olan dövlətlərlə Azərbaycanın qarşılıqlı münasibətləridir.

Fikrimizcə, GUAM-ın inteqrasiya potensialı böyük əhəmiyyətə malikdir, belə ki, bu birliyə üzv olan ölkələr arasında ənənəvi ticarət və kooperasiya əlaqələri onların iqtisadiyyatının müxtəlif tipli və deməli, komplektləşdirici olmasına cavab verir. Bu sözləri başqa mühüm subregional təşkilat QDİƏT haqqında da demək olar.

Qara dəniz regionuna daxil olan üzv ölkələrin əksəriyyətinin Avropa İttifaqının üzvü və ya üzvlüyə namizəd və ya onunla ümumi sərhədə malik olduğunu nəzərə alsaq (bu isə həmin ölkələrin Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin yenidən qurulmasında müəyyən üstünlüklər yaradır), Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın yaradılması məsələsi QDİƏ təşkilatının prioriteti! istiqamətlərindən biri olmaya bilməz.

Bu gün Avropa inteqrasiya məkanını aşağıdakı şəkil 3.2-dəki kimi göstərmək mümkündür. Ümumiyyətlə, Avropa bazarının real konturları Öz iqtisadi təbiətinə görə Avropa İttifaqına daha yaxın olan ölkələrin (QDİƏ təşkilatının və Avropa azad ticarət assosiasiyasının) səyləri ilə aşkar şəkildə kəşişir.

Qeyd etmək lazımdır ki, lap əvvəldən QDİO təşkilatı başqa regional qruplarla ilk növbədə Avropa qrupları ilə fəal şəkildə əməkdaşlıq edən struktur kimi yaradılmışdır. Hələ İstanbul Bəyannaməsində qeyd edilmişdir ki, Qara dəniz hövzəsi dövlətləri QDİƏ təşkilatını yaradarkən ümumavropa iqtisadi məkanı çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq etdirməyi nəzərdə tutmuşlar. Təşkilatın yarandığı gündən artıq 15 ilə qədər bir dövr keçsə də regional əməkdaşlıq sahəsində qazanılan uğurların əhəmiyyətini azaltmadan əsas nəticə kimi qeyd edə bilərik ki, QDİƏ təşkilatı Avropa İttifaqının mühüm tərəf-müqabili olmadı. Belə ki, Avropa İttifaqının məcmu ixracında QDİƏ təşkilatının üzvü olan ölkələrin payı 4,5%, idxalında isə 6,7% təşkil edir [12,s.4]. Lakin, QDİƏ təşkilatı daxilində yaxın gələcəkdə əmtəə dövriyyəsinin həcmnin artırılması üçün müəyyən amillərin formalaşması bu təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığa marağı xeyli artırmışdı. Belə ki, bu təşkilat daxilində:

- Avropa İttifaqı ölkələrinin daxili məcmu məhsulunun artırılması meylləri ilə Qara dəniz regionu ölkələrində əhali artımı bir-biri ilə əlaqələndirilirdi;
- təşkilatın üzvü olan ölkələrdə ixrac-idxal əməliyyatlarındakı maneələrin azaldılması, mübadilə kursları sisteminin liberallaşdırılması, barter

əməliyyatlarının xüsusi çəkisinin azaldılması, xarici ticarət fəaliyyətinin inhisarsızlaşdırılması və özəlləşdirmə siyasətinin davam etdirilməsi məqsədilə institusional islahatların davam etdirilməsi (Avropa İttifaqının standartlarına yaxınlaşma perspektivi kimi qiymətləndirilirdi);

- Qara dəniz regionunda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı arzu edilən hal kimi müəyyən edilirdi. Bu isə Avropa İttifaqı ölkələri ilə QDİƏT ölkələrinin bazarları arasındakı məsafələrin nisbətən azalmasına şərait yaradacaqdır. Avropa İttifaqında makroiqtisadi şəraitin yaxşılaşması QDİƏ təşkilatının üzvü olan ölkələrdə xarici investisiya üçün əlverişli mühitin bərqərar olması ilə birbaşa əlaqələndirilirdi (adekvat institusional və İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, iqtisadi və siyasi sabilliyin qənaətbəxş vəziyyətinin əldə edilməsi kimi).

Birinci mərhələdə nəzərdə tutulurdu ki, QDİƏ təşkilatı ilə əməkdaşlıq bu təşkilatın üzvü olan ölkələrə Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyə və texniki yardım əsasında (TASIS və TRASEKA proqramları çərçivəsində), eləcə də Avropa İnvestisiya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı tərəfindən təqdim edilmiş ssudalar və inkişaf proqramları vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir [19].

Bu qayda ilə, Azərbaycanın geoiqtisadi statusu strateji seçim şkalasında aralıq yerləşmə xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir. Azərbaycan faktiki olaraq sərt vektor determinantlarından - qərbə təbii meyillərindən və ya postsovet geoiqtisadi məkanı üzərində nəzarətin bərpa edilməsi motivlərindən kənarda qalmışdır. Gömrük İttifaqında iştiraka və sıx inteqrasiya birliklərinin yaradılmasına səy göstərən dövlətlərdən fərqli olaraq Azərbaycan həm iqtisadi potensiala, həm də belə mövqe tutmamaq üçün siyasi iradəyə malikdir. Bütün deyilənləri məhz innovasiyah yanaşmanın tətbiqinin zəruriliyi üzərində qurulan yanaşmanın izahı hesab etmək olar. Belə ki, bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan öz inkişaf problemlərini müəyyən geoiqtisadi seçim hesabına həll etməyə üstünlük vermir. Çoxvektorlu, balanslaşdırılmış siyasət onun maraqlarına daha çox uyğundur.

Dövlətlərin müəyyən blok şəkilli qruplaşmalarda iştirakı üzrə, ticarət-

kooperasiya fəaliyyətinin beynəlxalq rejimlərinin yaradılması üzrə dövlətlərarası razılaşmaların əlavəsi mikrosəviyyəli subyektlərin innovasiya - kooperasiya kimi müəyyən edilə bilən fəaliyyəti olacaqdır.

Kommersiya - təşkilat fəaliyyətinin müştərək formaları haqqında da danışmaq olar. Bu formalara görə dövlət strukturları, tənzimləyici strukturlar, qeyri kommersiya strukturları biznesin maraq göstərən nüümayəndələrinin iştirakı ilə sərgilər, yarmarkalar, hətta konfrans və seminarlar təşkil edirlər. Burada söhbət həm hökumətin müəyyən tədbirlərə Milli şirkətlərin cəlb edilməsinə səy göstərməsindən, həm də Milli iş adamlarının xarici hökumətlərin təşkil etdiyi tədbirlərdə fəaliyyətindən gedə bilər (hətta belə hallarda milli tənzimləyici strukturlar bir qayda olaraq müəyyən təşkilatçılıq səyləri göstərirlər). Milli elmi -tədqiqat strukturlarının əməkdaşlıqdakı iştirakı xüsusilə diversifikasiya formalı ola bilər. Yüksək texnika və ən yeni texnologiya sferasında əməkdaşlıq məsələləri üzrə Çinin Quandun əyalətinin Şençcen şəhərində keçirilən Beynəlxalq forum buna misal ola bilər. Çin ekspertlərinin qeyd etdiyi kimi, bu forum Çcuntszyan çayı deltasından olan kommersantlar üçün Rusiya və Azərbaycanın apancı tədqiqat təşkilatlarının və məşhur universitetlərinin, eləcə də Xarbin politexnik universitetinin elmi-texniki nailiyyətlərini nümayiş etdirmək məqsədilə, yüksək texnika və ən yeni texnologiya sahəsində əldə edilən nailiyyətlərin kommersiyalaşdırılması və bu nailiyyətlərin istehsala tətbiqi üçün müştərək baza yaradılmasının imkanlarını müzakirə etmək məqsədilə təşkil edilmişdir [30, s. 30-31].

3.3. “Made in Azerbaijan” brendinin və “azexport”un yaradılmasının xarici ticarətin inkişafına verdiyi tövhələr.

Azərbaycanın ixrac potensialının inkişafının prioritet istiqamətləri və onların reallaşdırılması imkanlarının müəyyən olunmasına gəldikdə ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyətinin perspektivlərinin tədqiqi zəruridir. Metodoloji nöqtəyi -nəzərindən Azərbaycanın ixrac potensialının hipotetik-proqnostik qiymətləndirilməsində

aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: maddi formada əmtəə ticarətinin retrospektiv göstəriciləri; Azərbaycan iqtisadiyyatı və xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyəti haqqında məlumatlar; Azərbaycan məhsullarına olan tələbat baxımından başqa ölkələrin əmtəə bazarlarının ayrı-ayrı segmentlərinin marketinqi; proqnoz dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatı və xarici ticarətində ehtimal edilən struktur dəyişiklikləri; xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasının əlverişli təşkilati-iqtisadi ilkin şərtlərinin formalaşması imkanları; emal səviyyəsi daha yüksək olan əmtəələrə üstünlük vermək şərti ilə ixrac strukturunun dəyişdirilməsinin zəruriliyi.

Tədqiqatın ilkin nəticələrindən çıxış edərək demək olar ki, gələcəkdə məhsul və xidmətlərin ixracının artırılması sayəsində Azərbaycan üçün zəruri olan əmtəələrin idxalını azaltmadan əksər ölkələrlə müsbət ticarət balansına nail olmaq, xarici borc problemini həll etmək, milli valyuta məzənnəsini möhkəmləndirmək və xarici iqtisadi sferada dövlətin təhlükəsizliyini gücləndirmək mümkündür.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün MDB və digər qonşu ölkələrlə 2007-2020-ci illər üçün iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilələr və bir sıra digər dövlətlərarası sənədlər köməklik göstərməlidirlər. Bu sənədlər ikitərəfli münasibətlərdə tamamilə yeni situasiyanın formalaşması, qeyri-müəyyənlik, siyasi təzyiqdən bərabər hüquqlu, pragmatik və qarşılıqlı əməkdaşlığa keçidin təməlini yarada bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən sazişlər real məzmun və müvafiq mexanizmlərlə təmin olunmadıqda səmərəli nəticə verə bilməyəcəklər. Bu isə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin optimal tənzimləmə qaydalarının vaxtında qəbul edilməsini, strateji iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinin həllini təmin etmək məqsədilə vergi, maliyyə, investisiya, struktur, elmi-texniki, sənaye, gömrük-tarif və iqtisadi siyasətin digər komponentlərinin adekvatlığını nəzərdə tutur. Azərbaycanın MDB ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının əhəmiyyətini azaltmadan nəzərə almaq lazımdır ki, çoxşaxəli ixrac strukturunun yaradılmasına və ölkəmizin geoiqtisadi oriyentasiyasının dəqiq müəyyən edilməsinə, Avropa İttifaqı və regionun digər ölkələri ilə inteqrasiyasının genişləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Söhbət

əlbəttə ki, keçmiş postsovet hüdudlarında iqtisadi və siyasi əlaqələrin bərpası, dünya bazanna enerji-xammal çıxaran dövlət kimi daxil olmasından deyil, optimal iqtisadi tərəfdaşların seçilməsindən gedir. Burada əsas meyar Azərbaycanın milli maraqları olmalıdır: əgər əməkdaşlıq cəmiyyətə sərfəlidir və strateji məqsədlərə nail olunmasına xidmət göstərir, bu zaman dünya birliyinin bütün ölkələri və yaxud ölkə qrupları ilə əməkdaşlıq etmək zəruridir.

Azərbaycanın sənaye - ixracat potensialının formalaşmasının mühüm hədəfi kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi çıxış etməlidir. Eyni zamanda qeyd olunan potensialının konfigurasiyası regionlaşma, özünü təmin etmə və milli iqtisadi potensialın müstəqilliyi tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Beynəlxalq ticarət sistemində Azərbaycanın rolunun artırılmasının mühüm vasitəsi MDB ölkələrinin unikal mineral və tranzit potensialının reallaşdırılmasıdır. Bu ölkələrin tranzit dövlət statusu ümumi iqtisadi potensialının: diversifikasiyasını, valyuta daxilolmalarını təmin edir və eyni zamanda beynəlxalq sazişlərə uyğun infrastrukturun inkişafını tələb edir.

Subregional ticarət Azərbaycanın və onun partnyor ölkələrinin beynəlxalq ixrac - idxal fəaliyyətinin ayrıca sferasını təşkil edir. Subregionlar vasitəsilə beynəlxalq ticarətin böyük bir hissəsi həyata keçirilir və müasir reallıqlar şəraitində subregionların yaradılması və fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Rəqabət mübarizəsinin daha da güclənməsi prosesləri texnoloji inkişafın müxtəlif səviyyələrinə aid olan ölkələr arasındakı münasibətlərin tamamilə yeni məzmunlu məntiqi ilə də xarakterizə edilir. Belə ki, sənayecə inkişaf etmiş aparıcı ölkələr arasındakı münasibətlər şirkətlər arasında qarşılıqlı uyğunlaşma zərurətindən, ixtisaslaşmış istehsalın tənzimlənməsinin irinovasiya-investisiya mexanizmlərinin və əməkdaşlığın detallar və vəsilələr üzrə qarşılıqlı bağlılığının axtarılması zərurətindən doğduğu halda, inkişaf etməkdə olan, eləcə də tranzitiv inkişaf mərhələsində olan ölkələrlə qarşılıqlı münasibətlər faktorların paylanması prinsipləri üzərində qurulur.

Azərbaycana əsas iqtisadi partnyorları olan ölkələrin siyahısının müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır ki, dominantlıq edən ölkələrlə əməkdaşlıq qeyri-paritet şərtlərlə həyata keçirilir və bu hal iqtisadi asılılığa və milli iqtisadiyyatın “xidmətedici iqtisadiyyata” çevrilməsinə gətirib çıxarır. Eyni, yaxud bərabər iqtisadi imkanlara malik olan ölkələrlə əməkdaşlıq isə texnoloji irəliləyiş üçün və dominantlıq edən ölkələrlə paritet münasibətlər yaratmaq üçün ehtiyat bazası yaratmağa imkan verir.

Həqiqətən də, Azərbaycanın açıq tipli iqtisadi modelinin yaradılmasının praktik məsələləri bir sıra neqativ xarakterli amillərlə çətinləşir. Bu faktorlardan biri sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin Azərbaycanın elm və texnologiya tutumlu ixraç məhsullarını “qəbul etmək” arzusunda olmamalarıdır. Bundan başqa, Mərkəzi Avropa ölkələrindən olan partnyorların Avropa İttifaqı bazarlarında oriyentasiyası dəyişilmişdir. Nəticədə Azərbaycanın yeni geoiqtisadi seçiminin həqiqətən də innovasiyalı xarakter daşması və qeyri-standart yanaşmaların tətbiqi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Ölkənin ixracat potensialının təhlilinin səmərəli təşkilində ixrac siyasətinin optimallığının yüksəldilməsində bu proseslərin modelləşdirilməsi və müxtəlif ssenarilər əsasında proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya işində ekonometrik modellər vasitəsilə Azərbaycan ixracatının nəzəri

müddəalara uyğun olaraq ÜDM və ABŞ dollarının nominal mübadilə kursundan, ÜDM-in isə investisiyalardan və dünya bazarında neftin qiymətlərindən asılılığının təhlili və proqnozu həyata keçirilir.

Aparılan tədqiqat üçün tələb olunan göstəricilərin ekonometrik təhlili və empirik qiymətləndirilməsi adekvat modelin qurulmasına və ixracın ortamüddətli proqnozunun həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Model hesablamaları ixracın ÜDM-dən və mübadilə kursundan, ÜDM-in isə investisiyaların ümumi həcmindən və dünya bazarında neftin qiymətindən müsbət asılılığı haqqında nəzəri müddəanı təsdiq etmişdir.

Qurulmuş modelə əsasən idarəedici parametrlərin üç inkişaf ssenarilərindən, optimist, orta və pessimist ssenarilərindən istifadə edərək ölkə ixracatının 2012-ci ilə qədər proqnozu verilmişdir. Hər üç ssenari üzrə ixracat həcmində artımı kəmiyyətə qiymətləndirilmişdir ki, bütün bunlardan da ixrac siyasətinin və ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsində və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində praktik olaraq istifadə olunması əsaslandırılmışdır.

Beynəlxalq ticarətin İqtisadi fəaliyyətin bir sferası kimi tədqiqi aşağıdakı nəticələrin əldə olunmasına imkan verir:

- dünya ticarəti sistemi ölkələrin ümumdünya iqtisadi birliyə inteqrasiyası aləti, beynəlxalq kooperasiya əlaqələrin inkişaf indikatoru olmaqla yanaşı, ayrı-ayrı ölkə iqtisadiyyatlarının sektorial inkişaf amili kimi çıxış edir;
- dünya ticarəti sisteminin sektorial inkişafa təsiri daha çox sosial-iqtisadi sistemlərinin transformasiya mərhələsini yaşayan Ölkələrin iqtisadiyyatlarında hiss edilir.

Tarixən formalaşmış Azərbaycanın ixtisaslaşma modeli, bir tərəfdən ölkəmizlə eyni səviyyəli iqtisadi sistemlərdə olan tələbə əhəmiyyətli dərəcədə istiqamətlənir, digər tərəfdən isə yüksək inkişaf etmiş ölkələrin tələbinə və ilk növbədə xammal və texnoloji səviyyəsi aşağı olan məhsulların ixracına istiqamətiəndirilməsinə görə sözügedən modelin yüksək texnoloji istehsalın inkişafına, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakının optimallaşdırılmasına təsiri zəifdir. Deməli, yüksək texnoloji

ixrac potensialının fəal şəkildə formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, ayrı-ayrı ixracat seqmentlərinin gəlirliliyinin formalaşması proseslərinə dövlətin müdaxiləsi, ixracdan əldə olunan gəlirlərin yenidən bölgüsü mexanizminin formalaşdırılması zəruridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. ARDSK, Bakı - 2005,130 s.
2. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri və problemləri / İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi işlər toplusu. IV buraxılış. Bakı: 2003,297s,
3. Bayramov Əl Regional iqtisadi inteqrasiya: iqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Azəməsr, 2013, s. 31.
4. İmanov Q., Həsənli H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı modelləri. Bakı, «Elm», 2004, s. 247.
5. Агапова Т.А. Макроэкономика. М., «Дело и Сервис» 2002,5-е издание; 306с.
6. Андрийчук В., Титаренко В. Под угрозой сползания на периферии мирового хозяйства // Политика и время. -1998 - №2 - С. 22-28.
7. Ахмедов И.А. Государственное регулирование экономики в переходный период. Издательство «Заман», Баку-1999,328 с.
8. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Внешнеэкономические связи. М.; «Финансы и статистика», 2012,386 с.
9. Богомолов О.Т. Анатомия глобальной экономики. М. изд-во ИКЦ Академкнига, 2014,418с.
- 10.Борьба с терроризмом и /или борьба за нефть //Зеркало недели - 2002 - №7
- 11.Бураковский И. Экономическая реформа в Азербайджане. Уроки и альтернативы. Политика. Экономика. Этносоциальные процессы //
- 12.Конференция выпускников образовательных программ США. К. 5-6 июля 2013г.-С. 12-21.
- 13.Винарик Л., Васильева Н. Развитие и анализ состояния электронных информационных ресурсов в Азербайджане // Экономика промышленности. - 2012 - №2 (160. - С. 62-68).
- 14.Киреев А. Международная экономика: открытая экономика и

- макроэкономическое прогнозирование. М: «МО», 2013,346 с.
- 15.Классики кейнсианства. - М.: Экономика, 1997-С.38.
 - 16.Коровкин В.П., Незадоров А,Н, Внешнеэкономическая деятельность в агропромышленном комплексе. Учебное пособие. М. «ТД ЭЛИТ-2000», 2003, 464 с.
 - 17.Кочетов Э.Г. Геоэкономика. М., Изд. БЕК, 2000 г., 421 с.
 - 18.Кругман И., Обстфельд М. Международная экономика: теория и практика. Москва, 1997,248 с.
 - 19.Кудров В. Научно-технических прогресс: заметки о мировом опыте //
 - 20.Меморандум о режиме внешней торговли Азербайджанской Республики. Баку,2008, 524 с.
 - 21.Михайловский О.В. Специальные экономические образования в системе международных интеграционных процессов: Монография. - К.: Кондор, 2005, с. 127,
 - 22.Мировая экономика и международные отношения. - № 5 - 2002 с.46
 - 23.Мировая экономика и международные отношения. - № 8 - 2002 с.25
 - 24.Мурадов А.Д. Мировое хозяйство и переходная экономика. Киев, 2015 г., 321с.
 - 25.Наговицин А.Г. Внешняя торговля. М: «Русская деловая литература») 2000г.,282 с.
 - 26.Надиров А.А. Некоторые аспекты перехода Азербайджанской Республики к рыночной экономике и интеграции ее в мировое хозяйство. Журнал «Извести АН АР, серия экономики», 2013, № 1, с. 32
 - 27.Нань Ян. Сотрудничество между Россией, Украиной и пров, Гуандун в области высокой техники и новейших технологий // Это - КНР. - Пекин.: Синьсин, 2010 г. с. 30-32.
 - 28.Новицкий В. Научно-техническая и информационная политика в системе приоритетов экономического сотрудничества // Европейская интеграция и Украина. Учебно-методическое пособие/Ред.В.Е.Новицкий,

- Т.М.Пахомова,
В.ИЧужиков. — К.: Общество К.Дуисберга, ООО «Макрос», 2002г.
с.200-217.
- 29.Степанов А., Емченко В. Научные основы формирования новой промышленной стратегии // Стратегия экономического развития Азербайджана: Научный сборник. -Вип, 2 (9). - К,: КНЕУ, 2002 - с.110-130.
- 30.Сунь Бинь. Высокотехнологические предприятия негосударственного сектора в Синьцзяне // Это- КНР. - Пекин.: Синьсин, 2000г. -32 с.
- 31.Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. Со 2-го изд. - М.: «Дело ЛТД». - 1993г. - 864 с.
- 32.Фомичев В.И. Международная торговля. М.: ИНФРА, 1998,496 с.
- 33.Цуцминь А. Восточно-Азиатская модель реформирования экономики. С-ГО.,2002,324 с.
- 34.Экономическая энциклопедия. - М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999г., 1055 с.
- 35.Экспортный потенциал отраслей экономики: Машиностроение: возможности и перспективы микропроизводств //Внешняя торговля, -1997- №4-6-с. 15-18.
- 36.Гавриш О. Антиглобализм - ознака об'єднання світової економіки // Дзеркало тижня. -2006 - №28 - с.8-9.
- 37.Дрозденко В. Конкуренція в умовах електронної світової
- 38.ЕКОНОМІКА // Стратегія економічного розвитку: Наук. зб. - Вип. 2 (9) / Голов. Ред. О.П.Степанов. - К.: КНЕУ, 2002 - с. 347-357.
- 39.Лук'яненко Д.Г. Глобальні економічні трансформації і концепції стратегії економічного розвитку // Бшорус О.Г., Лук'яненко Д.Г. та ін. Глобальні трансформації стратегії розвитку. Монографія -К., 1998 - с. 171-292.
- 40.Мости С. Характеристика шестиденного климату в Україні та перспективи його покращення // Пріоритети. Вісник національно! бізнес-програми. — 2002- №2 - с.2-8.

41. Міжнародні економічні відносини; Система регулювання міжнародних економічних відносин: Підручник / А.С. Фішпенко, І.В.Бураковський, В.С.Будяк та ін. -К.:Либідь. -1994 -256 с.
- 42.1 УПЖнародна діяльність. Інтеграція України до Європейського Союзу //
- 43.Мастерство екології та природних ресурсів України — www.menr.gov.ua
- 44.Саприкю В. Незавершена п'єса для нафтопроводу з терминалом // Дзеркало тижня.- 2001 -№27 (351) - www.zerkalo-nedeli.com
- 45.Спглиц Дж. Економіка державного сектора /Пер. з англ. — К.: Основи. — 1998 -854 с.
- 46.ПМцер М. Поршнями в економічних систем / Пер. з англ. - К.: Основи. - 1997-519 с.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi, Azərbaycan məhsullarının xarici ölkələrdə tanıtılmasında dövlət siyasətinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, Azərbaycanın ixrac siyasətinin formalaşmasının nəzəri və praktiki məsələlərini kompleks tədqiq etmək və ixrac siyasətinin optimallaşdırılması istiqamətində konkret təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamağa dair tədqiqlərin aparılmasından ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə çatmaq üçün müvafiq olaraq qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi kontekstində ixrac siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübəni və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübələrini müqayisəli təhlil etmək;
- ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin institusional amillərini müəyyən etmək;
- Azərbaycanda ixrac istehsal ixtisaslaşmasının innovasiya-texnoloji inkişaf modelinin əsas parametrlərini müəyyən etmək;
- Seçilmiş nümunə ölkələr üzrə makroiqtisadi və xarici ticarət balans göstəricilərini toplamaq və təhlil etmək;

Dissertasiya işi üç fəsildən ibarətdir:

- Birinci fəsil ixracın tənzimlənməsi siyasətinin nəzəri-metodoloji aspektləri həsr edilib;
- İkinci fəsil valyuta Azərbaycanın ixrac siyasətinin iqtisadi əsasları və ixrac potensialının tədqiqi aparılıb
- Dissertasiyanın üçüncü fəslində ixracın situmullaşdırılması istiqamətində aparılan dövlət siyasəti bəhs edilir.

Резюме

Основная цель исследования - определить направления государственной политики в продвижении азербайджанской продукции за рубежом, тщательно изучить теоретические и практические вопросы экспортной политики Азербайджана и разработать конкретные предложения и рекомендации по оптимизации экспортной политики.

Для достижения целей диссертационной работы были сформулированы следующие задачи:

- Сравнительный анализ опыта международного опыта и опыта стран с переходной экономикой в разработке и осуществлении экспортной политики в контексте расширения экспортного потенциала страны;
- институциональные факторы повышения эффективности экспортных операций определять;
- инновационно-технологическое развитие специализации экспортного производства в Азербайджане определить основные параметры модели;
- сбор и анализ показателей макроэкономического и внешнеторгового баланса для отдельных стран выборки;

Диссертация состоит из трех глав:

- В первой главе рассматриваются теоретические и методологические аспекты политики регулирования экспорта;
- Вторая глава валюты. Исследуются экономические основы экспортной политики Азербайджана и экспортный потенциал.
- Третья глава диссертации посвящена государственной политике, проводимой в контексте экспортного кодирования.

Summary

The main objective of the research is to determine the directions of the state policy in the promotion of Azerbaijan products abroad, to thoroughly investigate the theoretical and practical issues of the export policy of Azerbaijan and to develop concrete proposals and recommendations for the optimization of export policy.

In order to achieve the objectives of the dissertation work, the following tasks have been set forth:

- Comparative analysis of international experience and transitional economies' experience in formulating and implementing export policy in the context of expanding country's export potential;
- institutional factors of increasing the effectiveness of export operations define;
- innovation-technological development of export production specialization in Azerbaijan to define the main parameters of the model;
- Collect and analyze macroeconomic and foreign trade balance indicators for selected sample countries;

The dissertation consists of three chapters:

- The first chapter deals with the theoretical and methodological aspects of export regulation policy;
- The second chapter of the currency The economic basis of export policy of Azerbaijan and the export potential were investigated
- The third chapter of the dissertation deals with the state policy pursued in the context of export coding.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əfəndiyev Vüsal Alıkişi oğlu

“Azərbaycan məhsullarının xarici ölkələrdə tanıtılmasında dövlət siyasətinin istiqamətləri” mövzusunda

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. İxrac siyasətinin formalaşdırılması ölkələrin dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiyasında mühüm şərt sayılır. Belə ki, ümumilikdə sosial-iqtisadi inkişaf şəraiti ilə ixrac ixtisaslaşması arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu tədqiqatın makroiqtisadi əhəmiyyət kəsb etməsini əks etdirir. Belə ki, ixrac fəaliyyətinin nəticələrinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi ölkənin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və sağlamlaşdırılmasında mühüm amilə çevrilə bilər və həmçinin daha əlverişli İxrac ixtisaslaşmasının mövcudluğu innovasiyaların genişləndirilməsinə və elmtutumlu istehsal sahələrinin inkişafına ciddi təsir göstərməklə sosial sistemin inkişafının arzu olunan parametrlərinin əldə olunmasına real zəmin yarada bilər.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə etdiyi uğurlar, xüsusilə son beş ildə ölkə iqtisadiyyatının sıçrayışlı inkişafı və onun iqtisadi artım tempinə görə dünyanın lider ölkəsinə çevrilməsi, ÜDM-nin 10 dəfəyə qədər artımı, Dövlət Büdcəsinin həcmində 9,7 dəfə yüksəlməsi neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması, bilavasitə düzgün ixrac siyasətinin həyata keçirilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarına tənzimlənməsi ilə də birbaşa bağlıdır. Azərbaycanda ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi xarici iqtisadi əlaqələrin iki təməl konseptual prinsipi əsasında - azad ticarət və proteksionizm (himayəçilik) - tənzimlənsə də son dövrlərdə dünya bazarında baş verən global hadisələr və konyunktur dəyişiklikləri - maliyyə böhranı, neftin qiymətlərinin kəskin olaraq aşağı düşməsi, dolların məzənnəsinin qalxıb- enməsi və bir sıra geosiyasi problemlərin qabarması ixrac siyasətinin formalaşdırılmasında həm nəzəri-metodoloji cəhətdən,

həm də praktiki fəaliyyət baxımından yeni konseptual yanaşmaların işlənilib hazırlanmasına ciddi ehtiyac yaratmışdır ki, bütün bunlar da tədqiq olunan mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Transformasiya şəraitində xarici ticarət siyasəti, eləcə də ixrac siyasəti və ixrac potensialının formalaşdırılması problemləri ölkə alimlərinin, xüsusilə, Ş.Hacıyev, A.Nadirov, A.Ələsgərov, Z.Səmədzadə, Ə.Bayramov, R.Həsənov, Ə.Muradov, M.Məmmədov, Ç.Abbasov, A.Hüseynov və digər tədqiqatçıların əsərlərində də geniş tədqiq olunmuşdur. Lakin ümumilikdə ixrac siyasəti və Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşması, onun strukturunun optimallaşdırılması, İxracın neft və neft məhsullarından asılılığının aradan qaldırılması məsələləri kompleks tədqiq olunmamış və bu mənada təqdim etdiyimiz dissertasiya işi bu İstiqamətdə ilk cəhd kimi də qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanın ixrac siyasətinin formalaşmasının nəzəri və praktiki məsələlərini kompleks tədqiq etmək və ixrac siyasətinin optimallaşdırılması istiqamətində konkret təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamağa dair tədqiqlərin aparılmasından ibarətdir:

- müasir şəraitdə dünya və ölkədaxili təsərrüfat əlaqələri sistemində ixrac siyasətinin funksional rolunu və yerini müəyyən etmək;
- ixrac siyasətinə müasir elmi yanaşmaları sistemli təhlil etmək və ölkənin ixrac potensialının kateqorial və fenomenal ölçülərini müəyyən etmək;
- milli iqtisadiyyat sektorlarının beynəlxalq ixtisaslaşmasının qanunauyğunluqlarını və müasir meyillərini tədqiq etmək;
- ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi kontekstində ixrac siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübəni və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübələrini müqayisəli təhlil etmək;
- transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin əsas prioritetlərini və istiqamətlərini müəyyən etmək;
- ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin institusional amillərini müəyyən etmək;

- Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşması prosesini mövcud geoiqtisadi şərait və global kommersiya strategiyası kontekstindən təhlil etmək;
- Azərbaycanda ixrac istehsal ixtisaslaşmasının innovasiya-texnoloji inkişaf modelinin əsas parametrlərini müəyyən etmək;

Azərbaycanın ixrac potensialının və ixracın mövcud strukturunun faktorlu təhlilini həyata keçirmək ortamüddətli perspektiv üçün onun çoxvariantlı proqnoz hesablamalarını aparmaq və alman nəticələrdən ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsində və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsində nəzərə almaq.

Tədqiqatın obyektini açıq iqtisadiyyat şəraitində mühüm sistem hadisəsi kimi təkrar istehsal prosesinin dinamizmini müəyyən edən ixrac siyasəti çıxış edir.

Tədqiqatın predmetini kimi Azərbaycanın makroiqtisadi səviyyədə beynəlxalq rəqabətqabiliyyətli optimal ixrac siyasəti və ixrac potensialının formalaşma vasitələri və mexanizmləri çıxış edir.

Tədqiqatın nəzəri - metodoloji bazası. Tədqiqat işinin nəzəri əsasını ixraci siyasətinin formalaşdırılmasının klassik, neoklassik və müasir nəzəriyyələri, tədqiqatın predmetinə aid xarici və ölkə alimlərinin əsərləri, onların konseptual baxışları, habelə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrini, o cümlədən ixrac əməliyyatlarını tənzimləyən normativ-hüquqi və digər qanunvericilik aktları təşkil edir.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını ümumi elmi və xüsusi iqtisadi metodların geniş spektri təşkil edir ki, bunlar da tədqiqatın konkret vəzifələrinə müvafiq olaraq tətbiq edilmişdir. Xüsusilə, ixrac siyasətinin dünya və Ölkədaxili təsərrüfat əlaqələri sistemində tədqiqi zamanı məntiqi və tarixi, sistemli-struktur yanaşma, kompleks və faktorlu təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika və Gömrük Komitələrinin, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirliklərinin, Milli Bankın rəsmi məlumatları və illik hesabatları, BMT-nin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının statistik İcmalları, hesabat və bülletenləri və digər təşkilatların illik məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dünya iqtisadiyyatında baş verən müasir qlobal proseslər nəzərə alınmaqla Azərbaycanın effektiv ixrac siyasətinin formalaşması, onun reallaşma mexanizmlərinin müəyyən edilməsi, ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ixrac potensialının genişləndirilməsi istiqamətində konkret təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiya işinin yeniliyini xarakterizə edən ən mühüm elmi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- ixrac siyasətinin elmi-nəzəri əsaslan və ixrac fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi geniş təhlil olunmuş, müvafiq elmi ümumiləşdirmə aparılmış və onun keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin konkret şəraitinə uyğun olaraq istifadə imkanları müəyyən olunmuşdur. Müasir qloballaşma şəraitində dünya bazarında rəqabət mübarizəsinin əsas istiqamətləri nəzərə alınmaqla ixrac siyasəti metodlarının diversifikasiyasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- “Azərbaycanda innovasiyalı tənzimlənmənin və innovasiyalı kommertiya fəaliyyətinin reallaşdırılmasının rasional investisiya siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır;

ölkənin ixracı ilə onun dinamikasını müəyyən edən ən başlıca amillər - ÜDM, ABŞ dollarının mübadilə kursu, investisiyalar və neftin dünya qiymətləri arasında asılılığın ekonometrik təhlili aparılmış, çoxvariantlı ssenarilər üzrə adekvat model qurulmuş və ixracın ortamüddətli proqnoz modeli verilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işdə qeyd edilmiş tövsiyələrdən və konkret müddəalardan ixrac siyasətinin optimallaşdırılması, istehsalın ixrac sektorunun tənzimlənməsi, eləcə də makroiqtisadi səviyyədə ixrac fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işində irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən keçid dövrünün spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla istifadə edilməsi, ölkənin ixrac siyasətinin təkmilləşdirilməsində, real sektorun vəziyyətini və beynəlxalq meylləri nəzərə almaqla ixrac potensialının genişləndirilməsində, ixrac fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin yeni

metodlarının və mexanizmlərinin yaradılmasında, milli iqtisadiyyatın struktur yenidənqurulmasında, ixtisaslaşdırılmış ixracyönümlü istehsal komplekslərinin formalaşdırılmasında, ixracın monostrukturluğunun aradan qaldırılması və sahəvi diversifikasiyasının genişləndirilməsi istiqamətində konkret tədbirlərin və dövlət proqramlarının hazırlanmasında mühüm rol oynaya bilər.

Tədqiqatın nəticələri respublikanın müvafiq idarəetmə orqanları tərəfindən ixrac strategiyasının formalaşdırılmasında, respublikanın Dünya Ticarət Təşkilatı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin ümummilli mənafeələrə uyğun şəkildə qurulması məqsədi ilə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasında, makroiqtisadi parametrlərin müəyyən edilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işi iqtisadi fikrin ən yeni konsepsiyaları baxımından ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmiş elmi tədqiqatın nəticəsi kimi «Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər», «Beynəlxalq ticarət», «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi», «Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi» və digər fənlərinin tədrisi prosesində də istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyast və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işinin elmi nəticələrinə dair 1 məqalə və 1 teziz.

Dissertasiya **işinin həcmi** və **strukturu**. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 paragraf nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.